

А. У. Вострыкава

ТЭМА ДРУГОЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ Ў ЧЭШСКОЙ ЛІТАРАТУРЫ XX СТАГОДДЗЯ

*Рэкамендавана
Вучэбна-метадычным аб'яднаннем
па гуманітарнай адукацыі
ў якасці дапаможніка для студэнтаў
устаноў вышэйшай адукацыі
па спецыяльнасці «славянская філалогія»*

УДК 821.162.3.09»19»(075.8)

ББК 83.3(4Чех)6-3я73

В78

Рэцэнзенты:

кафедра замежнай літаратуры

Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта замежных моў

(загадчык кафедры – кандыдат філалагічных навук

дацэнт *І. К. Кудраўцава*);

кандыдат філалагічных навук дацэнт *М. В. Трус*;

кандыдат гістарычных навук дацэнт *В. В. Рэпін*

Вострыкава, А. У.

В78 Тэма Другой сусветнай вайны ў чэшскай літаратуры XX стагоддзя : дапаможнік / А. У. Вострыкава. – Мінск : БДУ, 2025. – 111 с.

ISBN 978-985-881-836-4.

Асвятляюцца найбольш істотныя працэсы ў чэшскай літаратуры другой паловы XX ст., а таксама мастацкія пошукі пісьменнікаў розных пакаленняў, якія звярталіся да ваеннай тэматыкі. Прасочваецца сувязь літаратуры з тагачаснай сацыяльна-грамадскай і культурнай сітуацыяй на чэшскіх землях.

Для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі, якія навучаюцца па спецыяльнасці «славянская філалогія».

УДК 821.162.3.09»19»(075.8)

ББК 83.3(4Чех)6-3я73

ISBN 978-985-881-836-4

© Вострыкава А. У., 2025

© БДУ, 2025

УВОДЗІНЫ

Разгляд тэмы Другой сусветнай вайны ў чэшскай літаратуры XX ст. з'яўляецца актуальным у сувязі з 80-годдзем перамогі над фашызмам у Беларусі, Расіі, Еўропе і свеце. На аснове чэшскага літаратурнага і літаратуразнаўчага матэрыялу прааналізаваны найбольш істотныя з'явы чэшскай літаратуры, прысвечанай ваеннай тэме, а таксама адлюстравана сувязь літаратуры з тагачаснай сацыяльна-грамадскай і культурнай сітуацыяй.

Прадметам асобнага аналізу з'яўляецца творчасць найбольш значных чэшскіх пісьменнікаў Я. Атчанашака, Н. Фрыда, А. Лусціга, Б. Грабала, Ё. Шкворацкага і інш. Прыведзены асноўныя вехі іх жыцця і творчасці, прасочаны мастацкае станаўленне ў літаратуры, эвалюцыя творчай індывідуальнасці, адметнасці стылю і метаду, ідэйна-тэматычныя асаблівасці, праблематыка твораў на тэму Другой сусветнай вайны, тыпалагічныя сувязі з творчасцю іншых чэшскіх пісьменнікаў. Закранаецца праблема літаратурных уплываў і ўзаемадзеянняў.

У выданні змешчаны матэрыял для разважання і супастаўлення з іншымі славянскімі літаратурамі. Па прычыне характарыстыкі творчасці выбраных аўтараў у кантэксце развіцця не толькі чэшскай, але і сусветнай літаратуры прапануюцца магчымыя вектары параўнальнага аналізу.

Дапаможнік прызначаецца студэнтам аддзялення славянскіх моў і літаратур філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта і з'яўляецца лагічным працягам тэм і пытанняў, якія асвятляюцца на лекцыях, семінарскіх занятках па дадзеным перыядзе ў межах гісторыі чэшскай літаратуры і ў інтэгральным курсе па гісторыі славянскай літаратуры. Матэрыялы выдання могуць быць выкарыстаны пры чытанні курсаў па замежнай і сусветнай літаратуры, па гісторыі рускай і беларускай літаратуры для кампаратывнага падыходу пры вывучэнні творчасці пісьменнікаў, якія асэнсоўвалі падзеі Вялікай Айчыннай вайны.

1. ВАЕННАЯ ПРАБЛЕМАТЫКА Ў ЧЭШСКОЙ ЛІТАРАТУРЫ ДРУГОЙ ПАЛОВЫ ХХ СТ.: ГІСТАРЫЧНЫ АСПЕКТ, АСНОЎНЫЯ ТЭНДЭНЦЫІ, ЗНАКАВЫЯ ПОСТАЦІ

Асэнсаванне асаблівасцей ваеннай тэматыкі ў чэшскай літаратуры другой паловы ХХ ст. патрабуе кароткага разгляду чэшскай гісторыі падчас Другой сусветнай вайны. Нагадаем некаторыя вузлавыя моманты, якія абумовілі асаблівасці ўспрыняцця чэхамі трагічных падзей як у рэчаіснасці, так і ў мастацтве слова.

Другая сусветная вайна для чэхаў пачалася значна раней, чым для іншых народаў Еўропы. З прыходам А. Гітлера да ўлады ў Германіі чэхі адчулі для сябе пагрозу, што змяніла танальнасць мастацкай літаратуры: ад эксперыментаў і віталізму яна перайшла да трагічнай настроенасці. Калі ў 1920-х гг. дамінавала паэзія, то ў 1930-х гг. ва ўмовах грамадска-палітычнай заклапочанасці нацыі пачала актыўна развівацца проза, засяроджаная на значных праблемах тагачаснай рэчаіснасці.

У 1935 г. урад Чэхаславакіі спыніў дзейнасць нямецкай нацыяналістычнай партыі і нямецкай нацыянальна-сацыялістычнай рабочай партыі з-за кантактаў з арганізацыямі нацысцкай Германіі і падрыву суверэнітэту рэспублікі. Аднак узнікла Судзета-нямецкая партыя, у кіраўніцтва якой сталі паступова ўваходзіць нацысты, што ўтварылі гітлераўскую «пятую калону». Сярод дэмакратычнай грамадскасці Чэхаславакіі ўзрасталі антыфашысцкія настроі. Чэхаславакія прымала ўсіх антыфашысцкіх эмігрантаў, што павялічвала варожасць Германіі да краіны. Урад Э. Бенеша, які стаў прэзідэнтам краіны пасля Т. Масарыка ў 1935 г., даваў прытулак як простым, невядомым людзям з Германіі, так і слынным прадстаўнікам нямецкай культуры. Так, напрыклад, было дадзена чэхаславацкае грамадзянства Т. і Г. Манам. Палітычны прытулак атрымалі пісьменнікі Л. Фейхтвангер, А. Цвейг, Б. Брэхт, Я. Васэрман і мастак О. Кокашка. У чэхаславацкай ссылцы напісаў значную частку сваіх мемуараў былы нямецкі канцлер Ф. Шэйдэман.

Тым не менш з 1937 г. Чэхаславакія ўсё больш трапляла ў міжнародную ізаляцыю з-за адсутнасці падтрымкі з боку заходніх краін. У верасні 1938 г. была падпісана Мюнхенская дамова, у выніку чаго

тэрыторыя, населеная судзецкімі немцамі, была далучана да Германіі, і там пачаўся нацысцкі тэрор. Частка зямель адышла да Польшчы і Венгрыі. Плошча рэспублікі зменшылася на трэць. У кастрычніку 1938 г. Э. Бенеш падаў у адстаўку і вылецеў у Вялікабрытанію. Акрамя таго, Славакія патрабавала аўтаноміі і ўрэшце атрымала яе ў лістападзе 1938 г.

Нямецкія войскі акупавалі чэшскія землі 15 сакавіка 1939 г. і абвясцілі Пратэктарат Чэхіі і Маравіі. У краіне знаходзіліся нямецкія сілы бяспекі, паліцыя і гестапа, якія сачылі за «новым парадкам». Нямецкія эмігранты вымушаны былі хавацца і ўцякаць з краіны. Неўзабаве пачалі дзейнічаць антыяўрэйскія нюрнбергскія законы. Нацысты захапілі яўрэйскую маёмасць, і з кастрычніка 1941 г. на чэшскіх землях распачалося «канчатковае вырашэнне яўрэйскага пытання», што азначала вываз яўрэяў у канцлагеры і іх знішчэнне. З 1941 па 1945 г. праз часовы сепаратар яўрэйскага насельніцтва ў Тэрэзіне, вядомым як «брама смерці», прайшло больш за 73 тыс. яўрэяў. Потым павінны былі быць знішчаны, пераселены альбо анямечаны чэхі, але не адразу, паколькі падчас ваенных дзеянняў пратэктарат быў патрэбны нацыстам як надзейны тыл для забеспячэння прамысловай і збройнай вытворчасці.

Для чэшскага народа акупацыя стала шокам і прыніжэннем, што было яскрава прадэманстравана ў чэшскай літаратуры пра Другую сусветную вайну. Разам з тым у чэхіі ўзнікла вялікая расхучасць не здавацца. Духовную падтрымку народ знаходзіў галоўным чынам у сваёй папярэдняй гісторыі і культуры: вершах Я. Сэйфэрта, Ф. Галаса, У. Голана, эсэістыцы В. Чэрнага, прозе Б. Немцавай, А. Іраска. У атмасферы ўсеагульнай небяспекі павысілася цікавасць да твораў, якія нагадвалі пра існаванне нацыі, роднага краю і гераічнае мінулае. Кожны такі твор, напрыклад «Карціны з гісторыі чэшскага народа» У. Ванчуры, быў палемікай з нацысцкай прапагандай, якая сцвярджала залежнасць Чэхіі ад Германіі. Духовнай падтрымкай былі тэатральныя пастаноўкі і канцэрты класічнай чэшскай музыкі.

Сваю незадаволенасць чэхі выражалі праз удзел у масавых народных святах, напрыклад дэманстрацыі ў гонар заснавання Чэхаславацкай сацыялістычнай рэспублікі 28 кастрычніка 1939 г. Падчас дэманстрацыі нямецкі паліцэйскі смяротна параніў студэнта медыцынскага ўніверсітэта Я. Оплетала, што выклікала пратэсты, у выніку падаўлення якіх 17 лістапада 1939 г. былі закрыты многія чэшскія вышэйшыя

навучальныя ўстановы, і шмат студэнтаў трапіла ў канцлагеры. Дзе-
вяць лідараў студэнцкага руху былі расстраляны¹.

Вясной 1939 г. сталі фарміравацца першыя арганізацыі чэшскага руху супраціву. Супрацоўнікі Э. Бенеша заснавалі палітычны цэнтр. Афіцэры запasu стварылі арганізацыю «Абарона народа». Прадстаўнікі чэшскай інтэлігенцыі аб'ядналіся ў Камітэт петыцый «Будзем верныя!». Развіваўся і камуністычны рух супраціву, які напачатку быў дэзарыентаваны савецка-нямецкімі дамовамі. Яснасць з'явілася пасля нападу Германіі на СССР у 1941 г. Акрамя таго, узніклі чэшскія арганізацыі замежнага руху супраціву. У камуністаў быў цэнтр у Маскве, а эмігранты канцэнтраваліся ў Лондане вакол Э. Бенеша.

З пачаткам Другой сусветнай вайны важным стаў аспект ваенных дзеянняў. З ворагам змагаліся чэхаславацкія салдаты ў Польшчы, дзе яны арганізавалі легіён чэхаў і славакаў. Пасля паразы Польшчы яны былі перамешчаны ў Савецкі Саюз, дзе з 1943 г. удзельнічалі ў баях. З 1940 г. у Францыі ваявалі два чэхаславацкія пешыя палкі. Грамадзяне былой Чэхаславакіі былі таксама ў складзе французскага замежнага легіёна. Чэхаславацкія лётчыкі актыўна ваявалі за Англію ў небе. У брытанскіх войсках на Бліжнім Усходзе змагаліся чэхаславацкі пяхотны батальён і супрацьпаветраны полк. Чэхаславацкі ўрад у выгнанні з 1941 г. быў прызнаны Вялікабрытаніяй, СССР і ЗША.

На тэрыторыі акупаванай Чэхіі і Маравіі павялічылася колькасць выпадкаў сабатажу і забастовак. Менавіта таму ў Прагу накіравалі обергрупенфюрэра СС і генерала паліцыі Р. Гейдрыху, які адразу ўсталяваў надзвычайнае становішча і пачаў наступ на падпольныя чэшскія арганізацыі. Лонданскім урадам быў арганізаваны ўдалы замах на Р. Гейдрыху, які здзейснілі чэх Я. Кубіш і славак Ё. Габчык у маі 1942 г. Нацысты адказалі нябачанай па жорсткасці хваляй тэрору, у выніку чаго былі, напрыклад, знішчаны вёскі Лідзіцэ (10 ліпеня 1942 г.) і Лежакі (24 чэрвеня 1942 г.). Пераслед удзельнікаў супраціву падламаў сілы нацыі. Першапачатковы размах чэхам удалося аднавіць толькі бліжэй да канца вайны. Значны ўплыў на падзеі аказаў чэхаславацка-савецкі дагавор 1943 г., падпісаны Э. Бенешам і савецкім урадам. У 1944 г. усходні фронт наблізіўся да былых межаў Чэхаславакіі. У жніўні 1944 г. пачалося славацкае нацыянальнае паўстанне, якое падтрымала саюзная авіяцыя. Праз Карпаты на дапамогу

¹Менавіта ў сувязі з апісанай падзеяй Міжнародны дзень студэнтаў адзначаецца 17 лістапада.

прабіваўся чэхаславацкі вайсковы корпус, які ўступіў на тэрыторыю Чэхіі 6 кастрычніка 1944 г.

Вызваленне Прагі адбылося толькі праз паўгода. Мараўскія і чэшскія гарады аказвалі немцам актыўны супраціў з 1 мая 1945 г., 5 мая пачалося Пражскае паўстанне, якое ўзначальвалі беспартыйны прафесар А. Пражак і камуніст Ё. Сморкоўскі. У вызваленні Заходняй Чэхіі прымалі ўдзел амерыканцы. Толькі 9 мая да Прагі дайшлі часткі Чырвонай Арміі, якія дапамаглі ачысціць горад ад ворагаў. Апошнія стрэлы прагучалі ў паўднёвай Празе ля в. Мілін 12 мая 1945 г. Была адноўлена Чэхаславацкая Рэспубліка. Землі Падкарпацкай Русі былі перададзены ў склад Савецкага Саюза.

Практычна ўсё нямецкае насельніцтва Чэхаславакіі, а таксама значная частка венграў былі выселены з чэшскіх і славацкіх зямель. Новы ўрад Чэхаславакіі, які вярнуўся ў Прагу 10 мая 1945 г., кіраваўся праграмай дзеянняў, прынятай напярэдадні ў г. Кошыцэ. Вялікае прадстаўніцтва ў новай уладзе атрымалі камуністы.

Усе акрэсленыя падзеі мелі вызначальны ўплыў на развіццё культуры і мастацкай літаратуры.

Праблемы вайны і патрыятычны пафас яскрава ўвасобіліся ў чэшскай паэзіі. У гады цяжкіх выпрабаванняў да хвалюючых усё чалавецтва тэм і падзей звярнуўся адзін з самых складаных чэшскіх паэтаў XX ст. У. Голан. Атмасферу пачатку акупацыі ён адлюстравав у складаных для вытлумачэння вобразах паэмы «Сон» (1939), а твор «Паніхіда» (1945) прысвяціў «усім мёртвым братам, закатаваным у другой жорсткай вайне супраць славян 1938–1945». В. Нэзвал у алегрычнай паэме «Гістарычная карціна» (1945) звярнуўся да тэмы радзімы, акупацыі і пражскага паўстання. Вершы пра воінаў-вызваліцеляў пісалі многія чэшскія паэты (Я. Сэйфэрт, Ф. Грубін, М. Пуйманава). Усе яны падкрэслівалі роднасныя пачуцці да братоў-славян.

Першым прэзічным творам на балючую ваенную тэму стаў «Рэпартаж з пятлёй на шыі» Ю. Фучыка, напісаны ў фашысцкай турме ў чаканні смерці і надрукаваны ўвосень 1945 г. Гэта не толькі хвалюючы дакумент антыфашысцкага супраціву, але і выдатны мастацкі твор, які вылучаецца яскравай гуманістычнай скіраванасцю, эмацыянальнасцю, выразнымі вобразамі непакорных герояў і іх катаў.

Безумоўна, чэшскія пісьменнікі другой паловы XX ст. імкнуліся адлюстравать у творах рэчаіснасць ваенных гадоў, трагіку і гераізм антыфашысцкай барацьбы. Прозе такога кшталту пэўную танальнасць задаваў твор Ю. Фучыка «Рэпартаж з пятлёй на шыі». Узнік

шэраг твораў антыфашысцкай тэматыкі: баладычная аповесць¹ І. Марэка «Людзі ідуць у цэмуру» (1946), у якой аўтар абапіраўся на вопыт псіхалагічнага рамана і імкнуўся перш за ўсё раскрыць перажыванні сваіх герояў, зборнік псіхалагічных апавяданняў Я. Дрды «Нямая барыкада» (1946), раман Я. Вайса «Крык аб дапамозе» (1946), а таксама творы І. Вальі «Зброя бяззбройных» (1946) і М. Гануша «Я – справядлівасць» (1946), прысвечаныя дзейнасці партызанскіх груповак, Пражскаму паўстанню і жыццю простых людзей у акупаванай Чэхаславакіі.

Самую вялікую тэматычную групу ў чэшскай прозе складаюць творы яўрэйскай тэматыкі. Гэта не здзіўляе, таму што на чэшскіх землях пасля ўсталявання пратэктарату пачалі дзейнічаць антыяўрэйскія нюрнбергскія законы. Названай тэме быў прысвечаны раман І. Вэйла «Жыццё з зоркай» (1949), у якім рэаліі акупацыі адлюстраваны праз успрыняцце чэшскага яўрэя Ё. Роўбічака. Аўтар з асаблівай сілай паказаў у творы жорсткасць і бесчалавечнасць фашызму. Раман І. Вэйла адкрыў у чэшскай прозе новы аспект антыфашысцкай тэмы – трагічны лёс яўрэйскага насельніцтва. Пісьменнік не падзяляў ілюзій пра выключнасць гэтай нацыі. Ён лічыў, што сярод кожнага народа жывуць як выдатныя людзі, так і нягоднікі. Названы твор не быў станоўча ўспрыняты сучаснікамі, паколькі чэшская літаратура пра вайну 1940-х – пачатку 1950-х гг. вылучалася сцвярдзальна-гераізующим пафасам, а героем рамана І. Вэйла стаў маленькі, пасіўны, самотны чалавек, не здольны на актыўны пратэст. Тым не менш твор «Жыццё з зоркай» распахаў вельмі прадуктыўную тэндэнцыю ў чэшскай літаратуры ў наступныя дзесяцігоддзі.

Новы ракурс разгляду часоў акупацыі характэрны для літаратуры 1950–60-х гг. Творцаў цікавілі ўжо не моманты гераічнага супраціву, а будзённыя жахі вайны і жыцця ва ўмовах нацысцкага пратэктарату. Такі тэматычны зрух у апісанні падзей Другой сусветнай вайны назіраецца ў рамане К. Птачніка «Год нараджэння 1921» (1954), дзе распавядаецца пра лёс чэшскіх хлопцаў, гвалтоўна мабілізаваных на працу ў гітлераўскую Германію. Твор заснаваны на аўтабіяграфічным матэрыяле: аўтар правёў тры гады на прымусовай працы ў Германіі.

¹ Тэрмін «баладычная аповесць» замацаваны ў чэшскім літаратуразнаўстве і прыняты савецкімі і постсавецкімі літаратуразнаўцамі.

Канцлагер у апошні год вайны становіцца месцам дзеяння рамана Н. Фрыда «Картатэка живых» (1956), дзе важную ролю выконвае псіхалагічны аналіз. Твор выклікаў цікавасць і за межамі Чэхаславакіі як дакументальна-псіхалагічны і як сведчанне фашысцкіх злачынстваў супраць чалавецтва. Н. Фрыд змог вельмі падрабязна апісаць лагернае існаванне, паколькі прайшоў праз Тэрэзін, Асвенцым і Дахаў. Ён апісвае чалавечыя слабасці і заганы, а таксама раскрывае ўнутраны свет ахвяр і іх катаў.

З іншага пункту гледжання спрабуе прааналізаваць падзеі ў акупаванай краіне Э. Валента ў рамане «Ідзі на зялёнае святло», у якім усё сканцэнтравана на ўнутраным свеце інтэлектуала, што імкнецца захаваць духоўную незалежнасць ва ўмовах акупацыі. З вялікай сімпатыяй у творы апісаны савецкія салдаты, якія застаюцца, аднак, і для героя, і для аўтара вельмі «дзіўным, незразумелым народам».

Нетрадыцыйнае адлюстраванне майскіх дзён 1945 г. прадстаўлена ў першым рамане Ё. Шкворацкага «Баязліўцы» (1958), дзе падзеі пададзены іранічна. Такі падыход пісьменнік выкарыстоўвае ў адносінах і да чэшскіх абыякаўцаў, і да савецкіх воінаў, і да галоўнага героя Дані. Ё. Шкворацкі спрабуе расказаць новую праўду пра май 1945 г. у Чэхаславакіі. Сёння ўжо прызнана, што аўтар у сваім творы адлюстраванне шматстайнае і супярэчлівае становішча і неадназначныя адносіны ў чэшскім грамадстве на парозе новага жыцця. Ё. Шкворацкі, як і Э. Валента, палемізуе з аднабаковымі поглядамі і крытэрыямі, супрацьпастаўляе ім веру ў добрыя якасці чалавечай прыроды, не зважаючы на яе складанасць і супярэчлівасць.

Адначасова з раманам «Баязліўцы» ў чэшскай літаратуры з'явілася апавесць Я. Атчанашака «Рамэа, Джульета і цемра», дзе апісана гісторыя кахання чэшскага хлопца і яўрэйскай дзяўчыны. Беларуская багемістка, прафесар І. Шаблоўская ў даследаваннях па славянскай ваеннай прозе параўноўвае гэты твор з апавесцю В. Быкава «Альпійская балада». Тэма бязвінных пакут яўрэйскага народа і лінія кахання распрацаваны аўтарам у пранікнёнай лірычнай форме.

У гады акупацыі яўрэйскі народ пераследаваўся і планамерна вынішчаўся, у тым ліку і дзеці. Чэшскія пісьменнікі пастаянна звярталіся да гэтай тэмы. У 1950–60-х гг. узніклі творы, у якіх названая праблема стала цэнтральнай, перш за ўсё сачыненні А. Лусціга, які ў гады акупацыі быў 16-гадовым падлеткам, прайшоў праз Тэрэзін, Бухенвальд і Асвенцым. Толькі перад заканчэннем вайны яму ўдалося збегчы і схавання ў Празе. Ужо ў першых зборніках апаўданняў ён расказвае пра трагічнае існаванне яўрэйскіх дзяцей і моладзі ў фашысцкіх гета.

Аўтар надзвычай натуралістычна апісваў жахлівыя падрабязнасці руху да смерці, наўмысна падкрэсліваў імкненне да добра ў асуджаных памерці жудаснай смерцю дзецях. У раманах і аповесцях больш позняга перыяду А. Лусціг часта ў аснову сюжэта закладваў рэальныя гісторыі, якія дэталёва і псіхалагічна тонка распрацоўваў.

А. Лусціг – монатэматычны аўтар. Амаль усе яго творы прысвечаны лёсу яўрэйскага народа ў Другой сусветнай вайне. Ваенная праблематыка дамінуе ў яго рамане «Танга, дзяўчына з Гамбургу», аповесці «Цемра не мае ценю» і інш. У прозе творцы няма выразнай ідэалагічнай скіраванасці і надуманага гераічнага пафасу. Героі яго твораў – дзеці, маладыя альбо, наадварот, вельмі старыя людзі, тобок увогуле негераічныя тыпы, якія ў найменшай ступені ўплывалі на сацыяльныя і палітычныя працэсы. Проза А. Лусціга арыентавана на раскрыццё матыву фізічных і душэўных пакут чалавека, апісанне яго слабасці ў памежных сітуацыях. Аднак героі пражылі, нягледзячы на трагічны лёс, перамагаюць фашыстаў маральна. Аўтар бачыць у чалавеку вялікія магчымасці забываць пра самазахаванне ў крытычныя моманты, прычым крыніцай натхнення амаль заўсёды для яго становяцца ўласныя ўспаміны.

Яўрэйскай тэме прысвечаны і першы раман аднаго з найцікавейшых пісьменнікаў Л. Фукса «Пан Тэадор Мундшток» (1963), напісаны пад уплывам рамана «Жыццё з зоркай» І. Вэйла. У гэтым унікальным творы раскрываецца гісторыя звычайнага старэючага чалавека, для якога яўрэйскае паходжанне становіцца прычынай пастаяннага псіхалагічнага ціску падчас акупацыі. У чаканні павесткі, якая прымусіць яго апынуцца ў адным з нацысцкіх лагераў, ён прыдумляе сродак выстаяць. Рыхтуючыся да найгоршага, ён стварае для сябе ўмовы, блізкія да лагернага барака: дыхае газам, падымае цяжкасці і г. д. Паводзіны героя могуць быць успрыняты як нешта гратэскае, аднак яны нараджаюць у ім пачуццё мужнасці і ўсведамленне сваёй актыўнасці.

Уздзеянне тэксту вельмі моцнае, хоць гаворка ідзе толькі аб адным чалавеку. Ідэйны сэнс твора раскрываецца ў апошняй сцэне, калі пан Мундшток гіне пад коламі ваеннай машыны па дарозе на пункт збору. Аўтар падводзіць чытача да думкі, што чалавек не можа змагацца са злом, знішчаючы самога сябе. Пан Мундшток змагаецца са злом пасіўна, яго не цікавяць прычыны бяды, ён хоча супрацьстаяць толькі наступствам.

Тэмы Халакосту і акупацыі гучаць і ў зборніку апавяданняў Л. Фукса «Мае чарнавалосыя браты». Зборнік служыць нібыта пралогом

да аднаго з найлепшых раманаў пісьменніка «Варыяцыя для цёмнай струны» (1966), дзе падкрэсліваецца, што трагедыя фашызму адбылася таму, што ў душах людзей былі закрануты цёмныя струны. Ва ўсіх творах чэшскі прэзаік імкнецца супрацьпаставіць злу думку пра яднанне добрага ў людзях. Аўтар заўсёды аналізуе і асвятляе «другі план» у чалавечай душы праз апісанне сноў і галюцынацый, якое суседнічае ў яго кнігах з падрабязным апісаннем быту.

Вялікую ўвагу Л. Фукс надае ўнутранаму свету герояў. Уздзеянне фашысцкай ідэалогіі на чалавека раскрываецца ім у раманае жахаў «Крэматар» (1967). Галоўны персанаж – працоўны пражскага крэматорыя Карал Копферкінгель, якога ў пачатку вайны фашысты схілілі да супрацоўніцтва. Паколькі яго жонка мае яўрэйскае паходжанне ён забівае яе, дваіх сваіх дзяцей і спальвае іх ў крэматорыі.

Цікавасць выклікае форма рамана, у якім дзеянне апісваецца вачыма галоўнага героя вар'ята-крэматара, захворванне якога паступова прагрэсуе. Адпаведна, і атмасфера твора, якая нагадвае паноптыкум, паступова становіцца больш цёмнай. Раманы Л. Фукса сталі ў чэшскай прозе літаратурнай бомбай: яны вельмі моцна ўразілі і чытачоў, і крытыкаў як зместам (стварэнне атмасферы жаху), так і формай (спалучэнне ўмоўна-сімвалічнага і гратэскага з рэалістычным).

У 1960-я гг. была надрукавана аповесць Б. Грабала «Цягнікі асобага прызначэння» (1965), дзе тыповыя для апавядальнай манеры аўтара гумар і іронія становяцца сродкамі паказу супраціву фашысцкім акупантам. Пісьменнік, не адмаўляючыся ад характэрных пабасенак, паказвае гераічнае і трагічнае. Дзеянне адбываецца ў канцы вайны на маленькай чыгуначнай станцыі, праз якую ў адзін бок ідуць эшалоны з параненымі, а ў процілеглы – са зброяй. Гратэскае апісанне агоніі фашысцкай машыны падаецца паралельна з адлюстраваннем перажыванняў і жартамі галоўных герояў. Дамінантай праз твор праходзіць гуманістычная ідэя і думка пра немінучае пакаранне за здзяйсненне злачынстваў супраць чалавецтва. Падзеі Другой сусветнай вайны мэтр чэшскай прозы не абмінуў увагай і ў раманае «Я абслугоўваў англійскага караля».

Баенная тэматыка адлюстроўвалася ў творах чэшскіх прэзаікаў не толькі прама, але і ўскосна – праз эмацыянальную танальнасць, агульную атмасферу і асобныя згадкі. Гэта тычыцца, напрыклад, творчасці І. Клімы, які таксама зведаў жахі Тэрэзінскага гета яшчэ дзіцем.

Чэшскія прэзаякі, якія прыйшлі ў літаратуру ў перыяд так званай нармалізацыі (1970–80), амаль не звярталіся да тэмы Другой сусветнай вайны.

На сучасным этапе развіцця чэшскай літаратуры ваенная праблематыка ўзнікае спарадычна ў творах маладых аўтараў. Так, можна вылучыць раман Г. Андранікавай «Гук сонечнага гадзінніка» (2001), куды вельмі арганічна ўплецена тэма фашысцкіх канцлагераў. Таксама трэба ўзгадаць раман культавага чэшскага пісьменніка-постмадэрніста Я. Топала «Майстэрня д’ябла» (2009), у якім аўтар піша пра горад Тэрэзін, дзе ў гады Другой сусветнай вайны знаходзіўся нацысцкі канцлагер. Сучасныя жыхары ператвараюць горад і канцлагер у музей Халакосту. Раман з’яўляецца гратэскай фантазмагорыяй, дзе пануе чорны гумар, уласцівы чэшскай літаратуры і чэшскаму нацыянальнаму характару. Пісьменнік акцэнтуюе ўвагу на тым, што жаданне захаваць памяць аб ахвярах ператвараецца ў бізнес. У сувязі з гэтым чэшскі творца ўздымае шмат маральна-этычных пытанняў і праблем. Магчыма, святкаванне 80-годдзя перамогі над фашызмам абудзіць цікавасць маладой чэшскай літаратуры да тэмы Другой сусветнай вайны.

Пытанні для самакантролю

1. Акрэсліце гістарычную сітуацыю ў Чэхаславакіі напярэдадні Другой сусветнай вайны.

2. Якія падзеі Другой сусветнай вайны мелі значны ўплыў на культурна-гістарычнае развіццё чэшскіх зямель? Ахарактарызуйце асаблівасці літаратурнага і культурнага жыцця Чэхаславакіі падчас вайны.

3. Раскажыце пра чэшскі рух супраціву.

4. Як чэшская літаратура рэагавала на падзеі Другой сусветнай вайны? Назавіце імёны пісьменнікаў, што тварылі ў гэты перыяд. Вылучыце тэматычную спецыфіку чэшскай літаратуры часоў вайны.

5. Якім было становішча яўрэйскага народа перад і падчас Другой сусветнай вайны на землях Чэхіі і Маравіі? Якім чынам яўрэйская тэматыка ўвасобілася ў чэшскай літаратуры другой паловы XX – пачатку XXI ст.?

6. Што такое Халакост і як ён праявіўся ў Чэхаславакіі? Назавіце чэшскіх пісьменнікаў, якія пісалі на тэму Халакосту.

7. Выявіце тэматычнае і эмацыянальнае кола чэшскай ваеннай прозы другой паловы XX ст.

2. ТВОРЧЫЯ ІНДЫВІДУАЛЬНАСЦІ ЧЭШСКИХ ПІСЬМЕННІКАЎ – СТВАРАЛЬНІКАЎ ВАЕННАЙ ПРОЗЫ

2.1. Норберт Фрыд.

Мастацкія падыходы да адлюстравання тэмы канцлагераў у рамане «Картатэка живых»

Раман «Картатэка живых» (1956)¹ з'яўляецца самым вядомым і паспяховым творам чэшскага пісьменніка Н. Фрыда (1913–1976). Яго вельмі пазітыўна прыняла тагачасная чэшская літаратурная крытыка², раман быў перакладзены на многія мовы свету.

Для творчасці Н. Фрыда тэма Другой сусветнай вайны стала магістральнай. Ёй так ці інакш прысвечаны амаль 30 кніг, якія даследчыкі ўмоўна падзяляюць на чатыры групы:

1) проза рэпартажнага жанру – вынік падарожжаў пісьменніка па розных краінах (Мексіка, Гватэмала) у якасці аташэ па культуры пры пасольстве Мексікі;

2) прыгодніцкія творы;

3) творы пра будзённае жыццё сучаснікаў;

4) проза на тэму Халакосту – адлюстраванне аўтабіяграфічнага вопыту пісьменніка, перажытага ім падчас знаходжання ў канцлагеры. Сюды ўваходзіць раман «Картатэка живых», а таксама трылогія «Апошнія сто гадоў» (1966–1971), якую ён пісаў як сямейную хроніку, свайго роду сагу і ў якой апошняя частка прысвечана перажытаму ў канцлагеры.

У адрозненне ад рамана «Картатэка живых» у трылогію «Апошнія сто гадоў» тэма канцлагера ўведзена метадамі мемуарнай літаратуры. Яе жанр можна вызначыць як дакументальна-псіхалагічны. У дадзеных творах аўтар у мастацкай форме асэнсоўваў злачынствы перад чалавецтвам, якія здзяйсняліся фашысцкімі карнікамі.

¹ Norbert F. Krabice živých. Praha, 1956.

² Гл.: Burianek F. Velký umělecký přínos // O současné české literatuře. Praha, 1982; Jelinek A. Krabice živých // RP. 1956. 6 září; Valja J. Vyzrálý koncentračnický román // Hlas revoluce. 1956. Č. 11.

Трэба падкрэсліць, што тэма канцлагераў была адной з цэнтральных у чэшскай літаратуры пра Другую сусветную вайну¹. Да яе звярталіся такія пісьменнікі, як М. Ярыш, К. Бенеш, Э. Бурыйян, А. Лусціг, Ф. Пяроўтка, Ф. Краус, Ё. Кладзівы і інш. Першую хвалю чэшскай ваеннай прозы (пасля 1945 г.) складалі дакументальныя творы, не вельмі запатрабаваныя і чытаемыя сёння. Проза, прысвечаная тэме канцлагераў узнікла пазней як адлюстраванне трагічнага вопыту чэшскай нацыі. Яна была блізкая літаратуры, у якой апісваліся псіхалогія, настрой і памкненні вялікага чалавечага калектыву (напрыклад, раманы М. Пуйманавай, А. Бранальда, К. Птачніка). Акрамя таго чэшская «канцлагерная» проза можа быць разгледжана ў рэчышчы іншых еўрапейскіх і славянскіх літаратур, дзе дадзеная тэма таксама была запатрабаванай, у прыватнасці, яна прадстаўлена ў творчасці многіх польскіх, славацкіх, рускіх і нямецкіх аўтараў.

«Хаця да жыцця вязняў фашысцкіх лагераў звярталіся пісьменнікі многіх краін, Фрыд падыйшоў да гэтай тэмы па-свойму»², – зазначалі савецкія літаратуразнаўцы. На новы ракурс разгляду ваеннай тэмы Н. Фрыдам у тагачаснай чэшскай літаратуры ўказвае і чэшскі даследчык З. Кожмін³.

Аснова рамана Н. Фрыда «Картатэка жывых» – апісанне чалавечай псіхалогіі і лёсаў шматлікіх вязняў. Раман адлюстроўвае жыццё чэхаў у нямецкім канцлагеры ў канцы вайны. Дзеянне адбываецца ў выдуманым канцлагеры Гіглінг III у апошнія месяцы 1944 г. Пісьменнік гарманічна спалучыў перажыты вопыт і мастацкі вымысел, пра што гаворыць слынным чэшскі літаратуразнаўца Ф. Бурыйянэ⁴. Тэкст падзелены на тры часткі, і кожная з іх мае шэраг падраздзелаў, у якіх, у сваю чаргу, вылучаюцца яшчэ больш дробныя структурныя адзінкі. Дзякуючы такой кампазіцыі аўтар здолеў паказаць лагернае жыццё і быт шматбакова, увесці ў вобразную сістэму твора вялікае мноства персанажаў. Вобразы жорсткіх і бесчалавечных эсэсаўцаў і іх ахвяр, здраднікаў і герояў, мужчын і жанчын, немцаў і чэхаў, прадстаўнікоў іншых еўрапейскіх народаў, крымінальнікаў, якія здзекуюцца з людзей, жывуць у разбэшчанасці і якіх фашысты выкарыстоўваюць

¹ Haman A. O tak zvané «druhé vlně» válečné prozy v naší současné literatuře // Česká literatura 9. 1961. Č. 4. S. 513.

² Бернштейн И., Олонова Э. Современный чешский и словацкий роман. М., 1962. С. 124. (Тут і далей пераклад з рускай мовы аўтара.)

³ Kožmin Z. Od vyjevu k ovjevům. Plamen, 1963. Č. 4.

⁴ Burianek F. Prožitá skutečnost a umělecká fikce // Ohlednutí. Praha, 1978. S. 17.

у сваіх мэтах. Ніводны з вобразаў не з'яўляецца схемай. Нават другасныя і эпізядычныя персанажы прапісаны вельмі грунтоўна.

Галоўны герой рамана – малады пражскі інтэлектуал кінарэжысёр Здэнек Роўбік, які ў Гігліngu III займае пасаду памочніка лагернага пісара. Здэнек адказвае за лагерную картатэку, так званую скрыню жывых, што і легла ў аснову назвы твора. Аўтар прасочвае эвалюцыю героя. Так, у пачатку рамана гэта разгублены, засмучаны, закрыты для людзей і свету ў сваіх унутраных перажываннях і праблемах, асабістых нягодах і ўспамінах чалавек. «Здэнек был раздавлен, стал бесчувственной вещью, одной из многих, которые можно сотнями грузить в вагоны и разгружать, возить повсюду, толкать, запугивать, морить голодом и бить. Но когда у Зденка бывали проблески самостоятельного мышления, у него возникало желание выставить локти, отталкивать всех и пробиваться куда-то самому. Кто сказал, что в минуты опасности человеку хочется быть на людях? Здэнек не замечал ничего подобного, по крайней мере у себя. Наоборот, чем больший гнет испытывали заключенные, тем сильнее Здэнек стремился обособиться от запуганного человеческого стада... Уж лучше одному... Выбраться одному или подохнуть в одиночку, да, да, в одиночку. Он был давно готов к смерти. Жизнь в нем поддерживало, видимо, лишь едва теплившееся, но неистребимое любопытство. Уж если погибнуть, то погибнуть последним, не допустить, чтобы это перепуганное стадо пробежало по тебе, суметь в последний раз оглянуться, увидеть собственный конец...»¹ Аднак паступова Здэнек, індывідуаліст і нават эгаіст, пазбаўляецца душэўнай апатыі, пасіўнасці і пачынае дапамагаць іншым, становіцца ўдзельнікам падпольнай арганізацыі. Ён знаходзіць у сабе сілы перажыць свае няшчасці і смерць брата Іржы, з якім ён сустраўся ў канцлагеры. Па жыцці яны былі антыподамі, і іх прымірэнне адбылося перад смерцю брата менавіта ў канцлагеры:

«– Тебе-то хорошо, – шепчет младший брат. – Я тебе завидую. В жизни ты шел прямым путем, тебе стыдиться нечего.

– Ничего ты не знаешь, – старший погладил брата по руке. – Я вечно дрался, это верно. Но доволен жизнью я бывал редко. Знаешь ты, что я всегда тебе завидовал. Тебя мать любила больше.

– Нет, нет, это неверно, Иржик. Тебя она любила во стократ сильнее, честное слово! Но ты был своенравный, все делал ей наперекор.

¹ Фрид Н. Картотека живых / пер. с чеш. Г. Н. Молочковского. М., 2008. С. 15.

Они опять замолчали. Кругом хрипло дышали спящие. В памяти братьев проходило все пережитое.

– Жаль, что нам так мало довелось быть вместе, – сказал один. – Легче было бы понять друг друга...

– Неверно, – возразил другой. – Мы никогда не были одиноки. Мысленно я всегда вел и вас с собой – отца, маму, тебя. Куда бы я ни шел, я всегда был с вами.

– В самом деле? А я нет, – признался младший. – Эгоист, всегда думал только о себе... Но я был уверен, что ты думаешь о нас еще меньше.

Иржи усмехнулся.

– Ошибся.

Брат положил свою руку на его.

– Больше этого не будет. Мы все-таки теперь вместе»¹.

Письменник вивеу у рамане галерэю вязняў з розных еўрапейскіх краін, большасць з якіх мела яўрэйскае паходжанне. Яны адрозніваюцца становішчам у лагеры, і аўтар стварыў асобныя апісанні кожнага, падрабязна вымалёўваючы псіхалагічныя характарыстыкі. Гэта прадуманыя вобразы, а не прахадныя персанажы. «Сапраўднае рэалістычнае майстэрства Фрыда праяўляецца ў тым, што кожны чалавек гаворыць, дзейнічае, думае так, як гэта ўласціва толькі яму, што ў кожным яго руху падаецца нешта непаўторна індывідуальнае»².

Асобную групу складаюць вобразы эсэсаўцаў (наглядчык Копіц, пісар Фрош) і вязняў-немцаў (Хорст, Карлхен, Фрыц і Берл). Асобна можна вылучыць вобразы чэхаў (Ярд, Мірэк і Гонза), грэка (Фрэд), французав (Гастон і Жажо), іспанца (Дыега), а таксама венгра (Шымібач) і венгерак (Юлішка і Беа). Н. Фрыд падрабязна апісвае будзённае жыццё гэтых персанажаў, іх узаемаадносіны, працу і пакуты. Аўтар пазбягае адназначнасці ў паказе герояў – сярод іх няма выключна дрэнных (наглядчыкі) або выключна добрых (вязні). Письменник адлюстроўвае шматграннасць іх характараў са станоўчымі і адмоўнымі рысамі, перадае іх унутраныя ваганні і душэўную няўпэўненасць. Станоўчыя героі надзяляюцца некаторымі адмоўнымі рысамі і наадварот. Так, хітры пісар Эрых Фрош умее дамаўляцца і ўжывацца з гестапаўцамі, але часта гэта ідзе на карысць вязням канцлагера, а высакародныя ўрачы, якія дапамагаюць многім зняволеным і ратуюць іх здароўе і жыццё, паказаны разгубленымі ці апалітычнымі.

¹ Фрид Н. Картотека живых. С. 292

² Бернштейн И., Олонова Э. Современный чешский и словацкий роман. С. 125.

Напрыклад, адзін з іх, Оскар, звяртаецца да ўрача-камуніста з такімі словамі: «Ты сябе уговорил, что знаешь, что хорошо и что плохо, и этим ты руководишься в своих поступках. А я вот думаю, что никто не может этого безошибочно знать. Я не так тщеславен, но и не так ограничен, как ты. Я признаюсь, что иду на ощупь. Прежде я всегда думал, что, став врачом, легко избавлюсь от всякого правдоискательства: помогай жизни побеждать смерть, вот и все. Но знал бы ты, Фредо, сколько раз я уже помог смерти против жизни. Никогда не прощу себе, например, того, что в Варшаве я спас жизнь Эриху. Эта жаба – воплощенная смерть»¹.

У творы шмат драматычных сцэн, поўных эмацыянальнага напружання. Чытач атрымлівае дакладнае ўяўленне пра лагерны рэжым і падрабязнасці быту, пра тое, як праяўляліся чалавечыя парокі і слабасці. Письменнік, які сам прайшоў праз некалькі канцлагераў, дэманструе ў рамане жыццёвую даставернасць і натуралізм апісанняў. Мы бачым бруд баракаў, босых вязняў, якія зімой стаяць на снезе, пабоі, эпідэмію сыпного тыфу, якую спрабуюць мужна спыніць урачы і якую хочуць «замаўчаць» лагерныя начальнікі. Аднак раман «Картатэка живых» не раман жахаў і не раман факта, а перш за ўсё псіхалагічны раман, дзе шмат вострых сюжэтных сітуацый, і галоўны акцэнт робіцца на псіхалагічным увасабленні характараў персанажаў, адлюстраванні іх унутранага свету.

Псіхалагічнаму аналізу ў рамане падлягаюць як вязні гітлераўскага канцлагера, так і іх каты. «Вера ў чалавека складае галоўны пафас рамана Фрыда»². Паказваецца не толькі тое, як у фашысцкіх лагерах разбураецца асоба чалавека, прыніжаецца яго годнасць, знішчаецца ўсё чалавечае, але і тое, як у такіх неймаверна цяжкіх умовах можна супрацьстаяць злу, змагацца з ім і захоўваць гуманістычны пачатак. Захаванне чалавечай годнасці, высокіх маральных якасцей – такая лінія акцэнтавання ў становячых персанажах рамана. Письменнік паказвае, што ў фізічна і маральна невыносных умовах мужнасць і самаадданасць дазваляюць стварыць калектыв і аказаць супраціў машыне гвалту.

Як ужо адзначалася, «Картатэка живых» – аўтабіяграфічны раман: Н. Фрыд прайшоў праз засценкі Тэрэзіна, Асвенцыма і Дахаў. Там ён страціў бацьку, жонку і малодшага брата, якому і прысвяціў свой

¹ Фрид Н. Картотека живых. С. 58.

² Бернштейн И., Олонова Э. Современный чешский и словацкий роман. С. 125.

паэтычны зборнік «Брат Ян» (1945). Герой рамана Здэнек таксама пакідае ў Тэрэзіне цяжарную жонку Ганку: «После того, как его увезли из Терезина, он потерял всякий интерес к людям. Закрывая глаза, он отчетливо представлял себе Ганку: казарменное окно и в нем ее маленькое лицо с темными пятнами от беременности; Ганка не хочет плакать, заставляет себя улыбаться, ее маленькая рука машет кусочком красной ткани. Эта сцена разлуки погасила в Здэнеке всякий интерес к внешнему миру»¹.

Раман Н. Фрыда стаў не толькі сведчаннем перажытага, але і папярэджаннем для сучаснікаў і нашчадкаў, як адзначай Ф. Бурьянэк². Можна вылучыць у ім і філасофскае асэнсаванне падзей, у якім прысутнічае аб'ектыўнае бачанне рэальнасці, і гуманістычная пазіцыя аўтара, на што ўказвае чэшскі крытык С. Влашын³. У вобразах герояў рамана ўвасоблена перакананне Н. Фрыда, што нават у нялюдскіх умовах канцлагера можна супрацьстаяць злу сваімі паводзінамі, актыўнасцю, салідарнасцю з іншымі вязнямі і калектывізмам. «У гэтай глыбока варожай чалавеку, напружанай, задушлівай атмасферы, дзе ўсё зроблена для таго, каб задавіць, заціснуць чалавека, абудзіць у ім усё дрэннае, вынішчыць яго спачатку маральна, а потым і фізічна, дзейнічаюць жывыя людзі ва ўсёй іх індывідуальнай складанасці»⁴. І яны перамагаюць абставіны.

Разам з тым заўважым, што аўтар пазбягае ў манеры аповеду пафасу і высакапарных слоў. Ён акцэнтуйе ўвагу на розных дэталях, якія могуць мець сімвалічнае значэнне. Напрыклад, нейкія рэчы для вязняў сімвалізуюць блізкае вызваленне, родных людзей і шчаслівае мінулае, таму яны захоўваюць іх, рызыкуючы сваім жыццём. Вялікая ўвага надаецца такім прыёмам раскрыцця ўнутранага свету герояў, як аналіз іх пачуццяў і разважанняў (Здэнек), а таксама падрабязнае апісанне іх слоў і паводзін (Фрош і многія іншыя).

Асноўную частку мастацкай тканіны рамана складаюць дыялогі-размовы вязняў і эсэаўцаў. Праз іх Н. Фрыд характарызуе сваіх персанажаў. У выніку чытач можа выразна сфармуляваць ідэйную пазіцыю кожнага персанажа, што таксама вылучае раман сярод твораў лагернай тэмы, паколькі ў ім не проста апісваюцца жахі канцлагернага жыцця, экзістэнцыяльныя і фізічныя пакуты людзей, а даецца

¹ Фрид Н. Картотека живых. С. 15.

² Burianek F. Norbert Fryd // O současné české literatuře. Praha, 1982.

³ Vlašín S. Lahvová pošta lidskosti // Ve škole života. Praha, 1980. S. 34.

⁴ Бернштейн И., Олонова Э. Современный чешский и словацкий роман. С. 124.

светапогляд. Чытач дакладна разумее стаўленне аўтара да гэтай пазіцыі і яе суаднесенасць у сістэме каардынат маралі, добра і зла, станоўчага і адмоўнага. Знакі «плюс» і «мінус» чэшскім пісьменнікам расстаўлены выразна, і яго маральная пазіцыя не супярэчыць сучасным падыходам да асэнсавання тагачасных падзей.

У XXI ст. кніга не састарэла, яна чытаецца з вялікай цікавасцю, дзякуючы дынаміцы апісаных падзей, мноству жывых дыялогаў, глыбіні псіхалагічнага пранікнення ў душы персанажаў, вялікай галерэі вобразаў прадстаўнікоў розных народаў і сацыяльных груп. Пра вялікі рэзананс і запатрабаванасць рамана сведчыць і яго перавыданне на рускай мове ў 2008 г. (Першае выданне было ажыццёўлена ў 1958 г. у перакладзе Ю. Малачкоўскага.)

Пытанні для самакантролю

1. Хто з чэшскіх празаікаў звяртаўся да тэмы канцлагераў у сваёй творчасці?
2. Выявіце прыёмы і спецыфіку падрабязнага апісання чалавечай псіхалогіі ва ўмовах канцлагераў у раманах Н. Фрыда «Картатэка жывых».
3. Ахарактарызуйце сістэму вобразаў у раманах Н. Фрыда «Картатэка жывых». Апішыце герояў твора.
4. Вылучыце ідэйную пазіцыю Н. Фрыда, выяўленую ў раманах «Картатэка жывых».
5. На чым канцэнтруе ўвагу аўтар пры падрабязным паказе лагернага жыцця ў раманах «Картатэка жывых»?
6. Ахарактарызуйце аўтабіяграфічны складнік твора.

2.2. Іржы Вэйл.

Тэма акупацыі ў творчасці пісьменніка

Чэшскі празаік, журналіст, перакладчык і літаратурны крытык І. Вэйл (1900–1959) гады фашысцкай акупацыі правёў у Чэхаславакіі. У 1942 г. яму, яўрэю па нацыянальнасці, прыйшла павестка на адпраўку ў канцлагер. Не дапамог і шлюб з неяўрэйкай. Аднак І. Вэйл не падпарадкаваўся: на пункт збору не з'явіўся і ўсю вайну правёў на нелегальным становішчы, хаваючыся ў розных месцах. Спачатку ён жыў у шпіталі, потым з дапамогай сяброў інсцэніраваў самазабойства і ўрэшце да канца вайны жыў у прытулку ў Празе.

У літаратуру І. Вэйл прыйшоў у 1920-я гг. Прычым ён лічыўся пісьменнікам левай арыентацыі, як многія тагачасныя чэшскія

інтэлектуалы, быў членам авангардысцкай суполкі *Devětsil*, потым – *UBLOK*, цікавіўся рускай савецкай літаратурай і шмат працаваў над мастацкімі перакладамі. Сярод перакладзеных ім аўтараў былі як У. Маякоўскі, А. Блок, Б. Пастэрнак і М. Зошчанка, так і У. Ленін з Н. Крупскай. І. Вэйл нават выдаў невялікую працу «Руская рэвалюцыйная літаратура» (1924). Філолаг-славіст па адукацыі, ён займаўся параўнальным літаратуразнаўствам, з Ю. Фучыкам і К. Конрадам рэдагаваў часопіс *Tvorba*. Тым не менш у гісторыі чэшскай літаратуры найбольшую каштоўнасць маюць яго кнігі пра часы пратэктарату, дзе ўвасобіліся яго ўласныя перажыванні і жыццёвыя акалічнасці.

Сёння творчасць І. Вэйла арганічна ўспрымаецца ў рэчышчы экзістэнцыялізму, паколькі асноўныя тэмы нешматлікіх праявічых твораў пісьменніка – памежныя сітуацыі і праблема выбару. Менавіта так раскрываюцца героі – адзіночкі і самотнікі, – якія разважаюць пра сваю будучыню, успамінаюць сваё мінулае і пераглядаюць сістэму каштоўнасцей. Творы І. Вэйла вельмі часта параўноўваюць з прозай Э. Гостаўскага ды І. Шоталы. Тэматычная лінія, распачатая І. Вэйлам, была працягнута Л. Фуксам і А. Лусцігам.

У савецкія часы ні рускае, ні рускае літаратуразнаўства практычна не займалася творчасцю і асобай пісьменніка, які на пачатку свайго шляху быў камуністам, неаднойчы наведваў Савецкі Саюз, а ў 1930-я гг. нават два гады працаваў там перакладчыкам. Пасля забойства С. Кірава ў 1934 г. І. Вэйл як супрацоўнік выдавецтва «Камінтэрна» трапіў пад рэпрэсіі і быў накіраваны на перавыхаванне ў чэхаславацкую абшчыну на тэрыторыі Кыргызстана недалёка ад сучаснага Бішкека. Потым быў перавод у Казахстан у працоўны лагер ля возера Балхаш. Толькі ў 1935 г. «Камінтэрн» дазволіў І. Вэйлу вярнуцца на радзіму. Па вяртанні ў Чэхаславакію, ён надрукаваў раман-рэпартаж «Масква-мяжа» (1937), у якім раскажаў пра сталінскія рэпрэсіі і чысткі. Героем твора стаў несправядліва абвінавачаны камуніст. І. Вэйл апісаў тое, што перажыў на ўласным досведзе, дэмаскіраваў сталінскую сістэму. У выніку яго выключылі з Камуністычнай партыі Чэхаславакіі (КПЧ), што, верагодна, і стала прычынай яго «забыцця» як пісьменніка і ў Чэхаславакіі, і ў СССР.

Сёння можна канстатаваць, што І. Вэйл быў смелым чалавекам, які не пабаяўся паказаць праўду, нягледзячы на свае першапачаткова левыя ідэйныя перакананні. Па заканчэнні Другой сусветнай вайны ён працаваў рэдактарам Еўрапейскага літаратурнага клуба, а таксама быў супрацоўнікам Дзяржаўнага яўрэйскага музея Прагі, дзе апісваў літургічныя і іншыя каштоўнасці з разбураных падчас вайны синагог.

Пасля вайны ён быў у полі зроку Службы дзяржаўнай бяспекі Чэхаславакіі, яго абвінавачвалі ў трацкізме, але да палітычных працэсаў не прыцягнулі, хаця і выключылі ў 1951 г. з Саюза чэхаславацкіх пісьменнікаў. У 1956 г. падчас першай «хвалі дэсталінізацыі» яго зноў туды прынялі. Памёр ён заўчасна ад лейкеміі ў 1959 г.

У 1949 г. выйшаў у свет раман І. Вэйла «Жыццё з зоркай»¹, прысвечаны нямецкай акупацыі чэшскіх зямель. Тагачасную рэчаіснасць аўтар перадаў вачыма чэшскага яўрэя Ёзафа Роўбічка, які працаваў у банку дробным чыноўнікам і адначасова падвязаўся ў яўрэйскай абшчыне, якая па ўказанні нямецкіх акупацыйных улад займалася адпраўкай яўрэяў у канцлагеры. Гэта, аднак, не выратавала героя: як і сам І. Вэйл, ён атрымаў павестку і апынуўся ў канцлагеры. Чэшскі пражак паказвае нам самотнага, нясмелага, фізічна слабога чалавека, які па сваім характары не здольны на пратэст і актыўныя антыфашысцкія дзеянні. Тым не менш ён падаецца чытачу як вельмі годны і добры чалавек. Здольны на спачуванне і эмпатыю, Ёзаф шкадуе іншых людзей. Роўбічак жыве без сям'і, яго выходзілі цётка з дзядзькам і ставіліся да яго без добрых эмоцый і прыязнасці. Унутраны свет цэнтральнага героя вельмі спецыфічны: ён адчувае, што не можа нікуды ўцячы з жорсткай і жahlівай рэчаіснасці, таму спрабуе існаваць у свеце сваіх успамінаў і снабчанняў, размаўляе з вобразамі асобных людзей у сваіх марах (напрыклад, з былой каханай Ружэнай). У пэўным сэнсе гэта плынь свядомасці галоўнага героя, што характэрна і для іншых твораў І. Вэйла.

І. Вэйл апісвае, як Роўбічак клапаціцца пра свайго ката Томаша, якога потым застрэлілі. Нават каханне да жанчыны не змагло вывесці Ёзафа з жыццёвай пасіўнасці да нейкіх актыўных дзеянняў. У часы акупацыі яму загадваюць зафарбоўваць антыімперскія надпісы, потым ён працуе прыбіральшчыкам на могілках, што таксама мае пэўны сімвалічны сэнс, бо менавіта там і адбываецца хоць нейкая камунікацыя з людзьмі, якія туды прыходзяць на пахаванні, але як і ўсе яўрэі ў часы пратэктарату, яны абмежаваны чаканнем наступнага транспарту ў канцлагер. Мы можам сцвярджаць, што ўсё ж нейкая эвалюцыя ў галоўнага героя назіраецца: ён бачыць актыўны супраціў рабочага Матэрны і яго сяброў. Дарэчы, Роўбічак пазбягае транспарту ў канцлагер і хаваецца ўсю вайну менавіта ў Матэрны. Само жыццё і трагічныя абставіны таксама ўплываюць на Ёзафа Роўбічка, паколькі ён становіцца назіральнікам таго, як у канцлагер адпраўляюцца

¹ Weil J. Život s hvězdou. Praha, 1967.

яго дзядзька і цётка, сябар Павел і многія знаёмыя. Ён адчувае, як нарастае цынiзм і гвалт у міжчалавечых адносінах, калі аднаго з яго знаёмых яўрэй да самазабойства змушае жонка-арыйка. Гэта выклікае абурэнне і спрыяе таму, што ў Ёзафа з'яўляецца жаданне змагацца за самога сябе і захаванне свайго жыцця. Для такога нясмелага і пасіўнага чалавека гэта нямала. Да пэўнай змены жыццёвай пазіцыі падштурхоўвае і паведамленне па вулічным апавяшчальніку пра забойства Ружэны – жанчыны, якую герой кахаў.

Акупацыйная рэчаіснасць становіцца трыграм, які садзейнічае душэўнаму пералому галоўнага героя, змяненне яго стаўленне да самога сябе і наваколя. Для І. Вэйла ўвогуле ўласціва цікавасць да выпадкаў у жыцці чалавека, якія становяцца для яго выпрабаваннем, своеасаблівым момантам ісціны, экзістэнцыяльным экзаменам. Ёзаф Роўбічак супраціўляецца бесчалавечнаму нямецкаму акупацыйнаму рэжыму ўжо тым, што вырашае кінуць выклік свайму лёсу, які прызначыў яго на «закланне». Ён перамагае пакорлівасць і безнадзейнасць, якія адчуваў не толькі ў часы вайны, але якія былі часткай яго ўспрымання свету і раней. У творы аўтар акцэнтгуе ўвагу на псіхалагічнай абмалёўцы таго, як змяняецца яго герой, але лінія, звязаная з актыўнымі персанажамі, даволі схематычная і напісана не вельмі дэталёва.

Раман «Жыццё з зоркай» вельмі добра адлюстроўвае падзеі на чэшскіх землях часоў пратэктарату. Мы даведваемся пра атмасферу, якая панавала ў грамадстве, і тагачасныя рэаліі. І. Вэйл яскрава дэманструе адметнасць ваеннай тэмы ў чэшскай літаратуры: бесчалавечнасць і жахі фашызму ён раскрывае менавіта праз паказ трагічнага лёсу яўрэйскага народа. У рамане поўнасцю адсутнічае гераізацыя. Гераічны пафас увогуле не ўласцівы мастацкай карціне свету пісьменніка, таму тагачасная чэшская літаратурная крытыка, якая арыентавалася на савецкую літаратуру з гераічным пафасам, адгукалася на раман негатыўна. І. Вэйла дакаралі за адмоўныя рысы характару цэнтральнага героя, у прыватнасці «дробнабуржуазную пасіўнасць і нікчэмнасць» і «экзістэнцыялісцкую ізаляванасць індывіда», а таксама за тое, што ён не выявіў галоўную праўду вайны і акаляючага яе жыцця, як пісаў уплывовы літаратуразнаўца Ф. Бурьянэк¹. Марксісцкая крытыка таксама масава папракала І. Вэйла ў «інтэлігенцкай мяккацеласці і дробнабуржуазных сімпатыях». Відавочна, гэта было другой прычынай «забыцця» творчасці пісьменніка на доўгія дзесяцігоддзі,

¹ *Burianek F. Současna česká literatura. Praha, 1960. S. 39.*

а таксама таго, што яго проза дагэтуль не перакладзена на рускую мову. Нават калі І. Вэйл памёр, чэшская культурная грамадскасць абышла гэту падзею маўчаннем і не перарывала яго да 1990-х гг.

Тым не менш лінія, якую распачаў у літаратуры менавіта І. Вэйл, потым развілася ў вельмі прадуктыўную тэндэнцыю, паколькі тэма Халакосту стала амаль цэнтральнай у чэшскай ваеннай прозе наступных дзесяцігоддзяў і «стварыла» такіх пісьменнікаў, як, напрыклад, А. Лусціг. Яўрэйская тэма паказала спецыфіку пакут і супраціву чэшскай нацыі нямецкай агрэсіі.

Як адзначалася вышэй, І. Вэйл не быў прыхільнікам меркавання пра выключнасць яўрэйскага народа і не ствараў адназначна станоўчыя вобразы яўрэяў. Яны, як і чэхі, паказаны аўтарам ва ўсіх праявах чалавечых якасцей. Чэшскі творца быў перакананы, што добрыя і дрэнныя людзі сустракаюцца сярод прадстаўнікоў розных нацый. Так, адмоўнымі вобразамі ў рамане «Жыццё з зоркай» становяцца цётка і дзядзька галоўнага героя, а таксама яўрэі, якія нават перад смерцю не пазбаўляюцца сквапнасці, прагі грошай і вінаваццяў пляменніка за тое, што ён не выратаваў іх ад канцлагера цаной жыцця іншых людзей. Такі ж падыход аўтара і да вобразаў чэхаў, адны з якіх супрацоўнічаюць з немцамі, а другія – удзельнічаюць у руху супраціву.

Аповед у рамане «Жыццё з зоркай» вядзецца ад асобы галоўнага героя: яго ўспаміны і рэакцыя на актуальныя падзеі перамяжоўваюцца маналогамі і дыялогамі іншых герояў. Форма аповеду «мы» ўзнікае, калі Роўбічак гаворыць ад імя яўрэйскай нацыі. Чэшская даследчыца А. Едлічкава зазначала, што «герой рамана не расказвае пра тое, як свет адбіваецца і пераплаўляецца ў яго ўнутраным жыцці, але ён распавядае пра сваю экзістэнцыю ў гэтым свеце, разглядаючы сябе як нейкі аб'ект для даследавання аднекуль звонку»¹. Адметнай стылёвай рысай сталі паўторы і варыяцыйныя асобныя тэм і матываў, напрыклад смерці, віны, адчужэння, немагчымасці сапраўднай і шчырай міжчалавечай камунікацыі, хваравітае стаўленне многіх людзей да матэрыяльнага дабрабыту, што моцна трансфармуе асобу.

У 1960 г. выйшаў раман І. Вэйла «На страсе Мендэльсон»², дзе асноўныя падзеі адбываюцца ў акупаванай Празе, а частка з іх – у Тэрэзінскім гета. У аснову твора пакладзена сапраўдная гісторыя пра тое,

¹ Jedličková A. Jiří Weil Život s hvězdou // Česká literatura 1945–1970. Praha, 1992. S. 63.

² Weil J. Na strše je Mendelssohn. Praha, 1960.

як немцы прыбіралі статую кампазітара Ф. Мендэльсона, яўрэя па нацыянальнасці, са страхі Рудальфінума, старажытнага чэшскага культурнага цэнтра, дзе з XIX ст. праводзіліся выставы і канцэрты. На страсе стаяла шмат статуй кампазітараў, але іх імёны не былі пазначаны. Статую Ф. Мендэльсона спрабавалі вызначыць па даўжыні носа, бо прынята было лічыць, што ў яўрэяў ён вялікі. Акупацыйныя ўлады паклікалі доктара Рабіновіча з яўрэйскай абшчыны, каб той дапамог знайсці статую, аднак ён сказаў, што Ф. Мендэльсон «выкрэст»¹, таму і ведаць пра яго нічога не жадае. Урэшце немцы вызначылі статую менавіта Ф. Мендэльсона і загадалі прыбраць, аднак чэшскія рабочыя здымалі яе вельмі асцярожна, каб пасля вайны паставіць на ранейшае месца.

Названы раман вылучаецца зваротам да сапраўдных падзей і гістарычных постацей. Таксама шмат увагі надаецца асобе гітлераўскага намесніка ў Празе Р. Гейдрыха, на якога быў здзейснены замах. І. Вэйл спрабуе стварыць вобраз шматгранны, а не аднамерны і схематычны. Ён паказвае, што Р. Гейдрых быў адукаваным чалавекам і вельмі добрым сем'янінам, аднак разам з тым – закаранелым шавіністам, які лічыў чэшскія землі нямецкімі. На яго думку, чэхі былі тут толькі гасцямі, а яўрэяў трэба ўвогуле поўнасцю вынішчыць, чым ён і займаўся на сваёй пасадзе вельмі жорстка і цынічна. І. Вэйл выказвае думку, што забойства Р. Гейдрыха – справядлівае пакаранне за гібель многіх бязвінных людзей.

Творчасць І. Вэйла аказала ўплыў на асобных чэшскіх пісьменнікаў, напрыклад на Л. Фукса. Так, у яго раманае «Пан Тэадор Мундшток» вайна паказана праз прызму яўрэйскай тэмы і трагедыі насельніцтва ў гады Другой сусветнай вайны і акупацыі.

Галоўны канфлікт у прозе І. Вэйла – супрацьстаянне індывіда і грамадства, якое яго не прымае і аказвае на яго моцны ціск. Героі яго раманаў – яўрэі, часта смешныя, негераічныя людзі, якія мелі няшчасце быць прадстаўнікамі прыніжанай нацыі з жоўтай зоркай на адзенні ў землях пратэктарату Чэхіі і Маравіі. І. Вэйл стаў першаадкрывальнікам яўрэйскай тэмы ў чэшскай ваеннай прозе. Праз трагедыю гэтага народа ён паказаў жыццё ў фашысцкай акупацыі, што ў 1945–1950-я гг. у Чэхаславакіі ўспрымалася як парушэнне пэўнага эстэтычнага і літаратурнага шаблону. Крытыка, зыходзячы з савецкай ідэалогіі, асуджала І. Вэйла за маладушша, дэкаданс і экзістэнцыялізм

¹ Выкрэст – той, хто перайшоў у хрысціянства з іншай рэлігіі; часцей за ўсё ўжываецца ў дачыненні да ахрышчаных яўрэяў.

у паказе акупацыйнай тэмы, але пісьменнік быў верны сабе і паказваў праўду вайны праз лёсы чэшскіх яўрэяў.

Сёння нам бачыцца вельмі перспектыўным успрыманне і інтэрпрэтацыя твораў І. Вэйла праз прызму еўрапейскай літаратурнай традыцыі экзістэнцыялізму, дзе канцэпцыя чалавека абапіраецца на катэгорыі абсурднасці быцця, наканаванасці свабоды, адзіноты і закінутасці ў свет. Героі пісьменніка менавіта такія, у нечым падобныя да герояў Франца Кафкі. Мастацкі свет І. Вэйла, на нашу думку, таксама можа быць суаднесены з карцінай свету і атмасферай знакамітага папярэдніка, які таксама жыў і працаваў у пражскіх лакалітах.

Пытанні для самакантролю

1. Акрэсліце адметнасці жыццёвага і творчага шляху І. Вэйла. Патлумачце, чаму інтарэс да яго творчасці ўзнікае толькі ў 1990-я гг.
2. Ахарактарызуйце раман І. Вэйла «Жыццё з зоркай», яго праблематыку і паэтыку. Як у ім праявілася тэма акупацыі?
3. У чым заключаецца адметнасць ідэйнага і мастацкага падыходу І. Вэйла да ўвасаблення тэмы існавання чалавека ў часы пратэктарату на чэшскіх тэрыторыях?
4. Якую прадуктыўную тэндэнцыю ў развіцці чэшскай літаратуры распаचाў І. Вэйл?
5. Пералічыце тэмы і матывы, акрамя тэмы акупацыі, якія прысутнічаюць у творах І. Вэйла.
6. На якіх сапраўдных гістарычных падзеях заснаваны сюжэт рамана І. Вэйла «На стразе Мендэльсон»? Якія рэальныя гістарычныя асобы сустракаюцца ў творы?
7. Ахарактарызуйце галоўны канфлікт у прозе І. Вэйла.
8. На якіх чэшскіх пісьменнікаў і якім чынам паўплывала творчасць І. Вэйла?
9. Як еўрапейская літаратурная традыцыя экзістэнцыялізму ўвасабляецца ў прозе І. Вэйла.
10. Акрэсліце канцэпцыю чалавека ў творчасці І. Вэйла.

2.3. Арнашт Лусціг

2.3.1. Халакост у жыцці і творчасці пісьменніка

Творчасць чэшскага пісьменніка А. Лусціга (1926–2011) амаль цалкам прысвечана тэматыцы канцлагераў Другой сусветнай вайны і яўрэйскіх гета, лёсу яўрэяў, псіхалагічным і фізічным пакутам людзей,

суаднесенасці іх з экзістэнцыяльнымі праблемамі і жыццём у свеце і Сусвеце. Апаবাদанні, аповесці і раманы творцы могуць разглядацца ў рэчышчы чэшскай ваеннай прозы «другой хвалі», пачатак якой адносяць да 1960-х гг., калі гераізацыя і пафас адышлі на другі план, і пісьменнікі звярнуліся да апісання трагедыі і пакут чалавека падчас вайны. У гэтым сэнсе проза А. Лусціга можа разглядацца ў кантэксце і ў параўнанні з творамі такіх славянскіх чэшскіх пісьменнікаў, як І. Вэйл, Л. Фукс, Л. Ашкеназі, Ё. Шкворацкі, Н. Фрыд, К. Птачнік і Я. Атчанашак.

Тэма Другой сусветнай вайны, якой прысвечана творчасць А. Лусціга, – вялікі і вельмі важны сегмент у літаратуры амаль усіх славянскіх народаў. Акрамя таго, для чэхаў яго проза, па сутнасці, з’яўляецца так званай вернутаю літаратурай, з якой шырокае чытацкае кола пазнаёмілася толькі ў 1990-я гг. Прычынай гэтага стала тое, што пісьменнік эміграваў пасля падаўлення «Пражскай вясны», і яго імя лічылася непажаданым. А. Лусціг як асоба быў забыты на радзіме ў 1970–80-я гг. і выключаны з літаратурнага і культурнага жыцця краіны. Аднак, на тэрыторыі Савецкага Саюза яго практычна не ведалі чытачы і не вывучалі літаратуразнаўцы, ён друкаваўся ў ЗША і іншых краінах.

Перспектыўным здаецца параўнанне мастацкага свету і твораў А. Лусціга з творамі ваеннай тэматыкі беларускіх, польскіх і рускіх пісьменнікаў. Савецкія і постсавецкія літаратуразнаўцы практычна не звярталіся да разгляду ваеннай прозы творцы. Яго імя часам згадваецца ў панарамных аглядах пры апісанні гісторыі чэшскага літаратурнага працэсу другой паловы XX ст.

У чэшскім літаратуразнаўстве 1960-х гг. творчасці А. Лусціга прысвечаны артыкулы і рэцэнзіі Л. Долежала¹, К. Граха², А. Гамана³, М. Юнгмана⁴, Ё. Вогрызка⁵, В. Кацоўрэка⁶ і інш. Літаратуразнаўчыя работы названых даследчыкаў-сучаснікаў з’яўляліся першаснай рэакцыяй

¹ Doležal L. Slogové problémy A. L. // Plamen. 1960. Č. 8. S. 12–16.

² Hrách K. Povídky o nenezkaženosti zkažených // Kruh. 1959. Č. 5. S. 15–16.

³ Hama A. O tak zvané «druhé vlně» válečné prózy v naší současné literatuře. S. 513–520 ; Hama A. Proč zemřela Dita Saxová? // Kulturní tvorba 1. 1963. Č. 5. S. 13.

⁴ Jungmann M. Ulice ztracených bratrů aneb povídky z rozpaků // Lit. N. 1960. Č. 7. S. 4 ; Jungmann M. Proměna jedné povídky // Lit. N. 1961. Č. 12. S. 4.

⁵ Vohryzek J. Lustig // Lit. 8. 1964. Č. 26. S. 6.

⁶ Kocourek V. Povídky a lidé z geta // Lit. N. 1958. Č. 9. S. 5.

на кнігі А. Лусціга, спробай ацаніць адметнасць адлюстравання ваеннай тэмы ў яго прозе ў параўнанні з творчасцю папярэднікаў на гэтую ж тэму. Аднак гаворка вялася выключна пра афіцыйную літаратуру. Так, Л. Долежал разглядаў праблемы стылю ў ранняй прозе А. Лусціга. К. Грах пісаў пра адметнасць этычнай праблематыкі ў малой прозе чэшскага творцы. А. Гаман разглядаў творы А. Лусціга ў суаднесенасці з іншымі пісьменнікамі, якія звярталіся да тэмы Другой сусветнай вайны, вылучаў розныя «хвалі» ваеннай прозы і спрабаваў акрэсліць іх тэматычную і ідэйную своеасаблівасць. М. Юнгмана цікавіла эмацыянальная танальнасць, з якой падавалася яўрэйская праблематыка ў апавяданнях А. Лусціга.

Абуджэнне цікавасці да творчасці аўтара адбылося ўжо ў незалежнай Чэхіі ў 1990-я гг. З'явіліся новыя даследаванні А. Гамана¹, Я. Беднаржавай², Ё. Полачака³, інтэрв'ю з А. Лусцігам К. Гвіждзялы⁴, Ф. Мараша⁵, О. Орнаста⁶ і інш. Новыя работы крытыкаў, у прыватнасці А. Гамана, Ё. Полачака, Я. Беднаржавай, улічвалі больш шырокі кантэкст: месца, адметнасць і значнасць прозы А. Лусціга разглядаліся ў рэчышчы вернутаі і эмігранцкай літаратуры, якая была забаронена ў сацыялістычнай Чэхаславакіі, а таксама твораў іншых славянскіх пісьменнікаў на тэму Халакосту. У шматлікіх інтэрв'ю літаратуразнаўцаў з А. Лусцігам прысутнічае аўтарскае тлумачэнне твораў і самаінтэрпрэтацыя, што дапамагае спасцігнуць мастацкі свет пісьменніка.

Сёння важна акрэсліць і прааналізаваць ідэйна-стылістычныя дамінанты прозы А. Лусціга, паказаць гуманістычную канцэпцыю чалавека ў яго творчай спадчыне з мэтай прадэманстраваць яе запатрабаванасць у сучасным свеце. Акрамя таго, ваенная проза чэшскага пісьменніка можа быць разгледжана ў беларускім і іншаславянскім літаратурным кантэксце.

¹ *Haman A. Arnošt Lustig. Praha, 1995 ; Haman A. Prozy A. L. a dnešní čtenář // Tvar. 1992. Č. 10. S. 11–16.*

² *Bednářová J. Povídaní o Katce a jiných // Květy 1. 1990. Č. 47. S. 10–11.*

³ *Poláček J. Lustig Arnošt. Dita Saxová // Slovník českého románu 1945–1991 / B. Dokoupil [a kol.]. Ostrava, 1992. S. 140–142.*

⁴ *Hviždala K. Arnošt Lustig // České rozhovory ve světě. Koln, 1981. S. 333–348.*

⁵ *Mareš F. Rozhovor se spisovatelem Arnoštem Lustigem // Literární revue 19. 1990. Č. 6. S. 136–139.*

⁶ *Ornest O. Poutník na prahu domova. Pozhovor // Věstník židovských náboženských obcí v Československu 52. 1990. Č. 2. S. 5–6.*

Адлюстраванне тэмы канцлагераў у ваеннай прозе А. Лусціга заснавана на ўласным трагічным досведзе, паколькі ў гады акупацыі ён сам прайшоў праз фашысцкія лагеры Тэрэзін, Асвенцым і Бухенвальд. Знакаміты чэшскі пісьменнік быў сынам яўрэйскага гандляра і ў гады Другой сусветнай вайны звездаў пераслед за прыналежнасць да яўрэйскай нацыянальнасці. З ранняга дзяцінства будучы класік чэшскай літаратуры быў вымушаны самастойна зарабляць грошы. Ён працаваў вучнем краўца і дэкаратарам у майстэрні па вырабе скураных прадметаў. Магчымасці атрымаць сістэмную адукацыю хлопчык не меў. Ён скончыў толькі сем класаў, бо пасля акупацыі Чэхаславакіі нацысты забаранялі яўрэйскім дзецям вучыцца ў школах і ўніверсітэтах. У канцлагеры А. Лусціг апынуўся ў 1941 г., а ў 16-гадовым узросце яго змясцілі ў «яўрэйскі горад Тэрэзін», з якога нацысты зрабілі гета для яўрэйскага насельніцтва Чэхіі і Маравіі.

Перажытае падчас знаходжання ў канцлагеры аказала найвялікшы ўплыў як на фарміраванне светапогляду будучага пісьменніка, так і на яго творчасць. Мільёнам яго суайчыннікаў было адмоўлена ў грамадзянскіх правах, праве на існаванне. Яны былі выгнаны з радзімы і пазбаўлены маёмасці. У Асвенцыме ў газавай камеры загінуў яго бацька. Сам А. Лусціг выжыў толькі дзякуючы таму, што змог збегчы з «цягніка смерці», які накіроўваўся ў Дахаў, пасля таго, як паравоз быў разбомблены амерыканскім знішчальнікам. Хлопец вярнуўся ў Прагу і пазней стаў удзельнікам майскага супрацьнацысцкага паўстання. Ён дачакаўся маці і сястру з Маўтхаўзэна, лёс якіх доўгі час быў яму невядомы.

Пасля вайны А. Лусціг вывучаў журналістыку ў Карлавым універсітэце і працаваў у рэдакцыях часопісаў, на Празскім радыё, пісаў сцэнарыі для кіно. Жыццё яўрэйскіх дзяцей у гета і нямецкіх канцлагерах стала галоўнай тэмай яго творчасці, напоўненай змрочнымі эмацыянальнымі карцінамі і натуралістычнымі апісаннямі. У 1950–60-я гг. А. Лусціг меў непасрэднае дачыненне да новай хвалі чэшскага кінематраграфа, што, на думку даследчыкаў яго прозы¹, праявілася ў яго раманах праз дынамізм дзеяння. У 1967 г. пісьменніка ўганавалі Дзяржаўнай прэміяй. Па матывах яго зборніка «Ноч і надзея» ў 1960-х гг. знялі фільм «Транспарт з раю», таксама былі экранізаваны некалькі яго іншых раманаў. У гэты час А. Лусціг быў даволі забяспечаным чалавекам. Пазней ён успамінаў, што, будучы пісьменнікам і сцэнарыстам, жыў вельмі добра. Напрыклад, калі ён хацеў пабачыць

¹ Doležal L. Slogové problémy A. L. S. 12.

Ганалулу, яго двойчы дасылалі туды ў якасці карэспандэнта, і ён мог сабе дазволіць наведаць Сан-Францыска, каб паглядзець дом і магілу Джэка Лондана¹. Аднак паступова да пісьменніка прыходзіла ўсведамленне несправядлівасці такога становішча. У адным з інтэрв'ю ён згадваў, як маленькі сын аднойчы запытаўся ў яго, чаму яны жывуць лепей, чым палова яго аднакласнікаў, і А. Лусціг не ведаў, што сказаць².

Праз некаторы час А. Лусціг быў запрошаны на закрыты паказ фільма Л. Рыфеншталь «Трыумф волі». Па заканчэнні паказу адзін з прысутных партыйцаў заўважыў, што добра было б зняць нешта падобнае для ўслаўлення камуністычнай партыі. Гэта вельмі непрыемна ўразіла пісьменніка і падштурхнула да ўсведамлення супярэчнасцей у грамадстве, што крыху пазней прывяло яго да канфрантацыі з афіцыйнай уладай, але адкрыта выражаць погляды ён яшчэ не адважваўся.

У часы лібералізацыі А. Лусціг выступіў на IV З'ездзе чэхаславацкіх пісьменнікаў, на якім выказаў нязгоду з тым, што Чэхаславакія разарвала дыпламатычныя адносіны з Ізраілем, а потым выйшаў з кампартыі, членам якой стаў пасля вайны. Пра тагачасныя падзеі ў Ізраілі ён ведаў вельмі добра, паколькі падчас ізраільска-арабскай вайны працаваў ваенным карэспандэнтам. Падзеі 1968 г. сталі для пісьменніка пераломным момантам. У гэты час А. Лусціг знаходзіўся ў Італіі і вырашыў не вяртацца на радзіму. Пасля падаўлення «Пражскай вясны» ён эміграваў у Ізраіль, жыў у Югаславіі, а потым пераехаў у ЗША. У Чэхаславакіі яго адразу абвясцілі ворагам сацыялізму і сіянісцкім агітатарам. У савецкія часы яго абвінавачвалі ў «сіянісцкай змове».

У Амерыку А. Лусціг прыехаў, маючы ў кішэні 10 долараў, без ведання мовы і ў немаладым узросце. Гэта стала своеасаблівым экзаменам, аднак з цягам часу ён змог адаптавацца да новых умоў: спачатку працаваў выкладчыкам ва ўніверсітэце Аявы і іншых навучальных установах, дзе выкладаў літаратуру, творчае пісьмо і гісторыю Другой сусветнай вайны. А. Лусціг часта паўтараў, што палюбіў Амерыку і ўсё амерыканскае, бо яму падабаецца дух закону, які тут пануе³.

¹ Lustig A. Eseje: Vybrané texty z let 1965–2008. Praha, 2009.

² Lustig A., Bauer M., Cargas H. J. Odpovědi: Rozhovory s Harry Jamesem Cargassem a Michalem Bauerem. Praha, 2000.

³ Lustig A. Eseje: Vybrané texty z let 1965–2008.

Пасля «аксамітнай» рэвалюцыі ён часта бываў у Празе, аднак не пераязджаў жыць у Чэхію, маючы ў Амерыцы абавязкі як выкладчык тэорыі кінамастацтва і еўрапейскай літаратуры ва ўніверсітэце Вашынгтона. Пасля заканчэння выкладчыцкай кар’еры ў 2003 г. А. Лусціг пасяліўся ў Празе, дзе і памёр у 2011 г. А. Лусціг называў сябе яўрэем, які нарадзіўся ў Чэхіі, але вымушаны жыць у Амерыцы. Нягледзячы на тое, што яго кнігі выдаваліся ў ЗША, ён заўсёды лічыў сябе чэшскім пісьменнікам. Можна сцвярджаць, што гісторыя жыцця А. Лусціга драматычная, але мае добры фінал: ён прайшоў шлях ад канцлагераў – праз адмову ад аплачанай несвабоды – да новага дома, дзе ён таксама здолеў дасягнуць прызнання, і ўрэшце вярнуўся на радзіму.

Апавяданні і раманы А. Лусціга, прысвечаныя тэме Халакосту, жахліваму існаванню ў канцлагерах, апісанню ўласнага вопыту, смерці родных і блізкіх, сяброў, былі перакладзены на многія мовы свету, у тым ліку рускую. Яго проза далёкая ад героікі змагання, бо асноўныя персанажы твораў – старыя людзі, дзеці і маладыя дзяўчаты – самая безабаронная частка насельніцтва, якая ў гады Другой сусветнай вайны зазнала катаванні і бязмежныя пакуты, асабліва яўрэі. Пісьменнік перадаў свае назіранні, сваю жыццёвую філасофію, а таксама ўспаміны пра Тэрэзінскае гета, у прыватнасці пра тое, як яўрэі будавалі чыгунку, не ведаючы, што яна вядзе ў Асвенцым.

Значная частка мастацкай прасторы ў кнігах А. Лусціга прысвечана менавіта апісанням уражанняў чалавека (часцей за ўсё яўрэйскага паходжання), з якога здзекуюцца і якога прыніжаюць, катуюць у канцлагеры. У шматлікіх эсэ і інтэрв’ю А. Лусціг падкрэсліваў¹, што літаратура з’яўляецца духоўнай памяццю чалавека, зыходзіць з няўмольнай і адначасова дзіўнай характарыстыкі быцця: кожны асобны чалавек незамянімы; без аднаго-адзінага старога, дзіцяці, мужчыны ці жанчыны жыццё становіцца значна бяднейшым. Менавіта таму, на яго думку, літаратура так падрабязна займаецца Другой сусветнай вайной, у тым ліку тэмай Халакосту.

Творчая спадчына А. Лусціга была высока ацэнена не толькі ў XX, але і ў XXI ст. Так, у 2006 г. Міністэрства культуры Чэхіі ўганаравала пісьменніка прэміяй «Сябра чэшскага мастацтва», а ў 2008 г. ён атрымаў Літаратурную прэмію імя Франца Кафкі.

¹ Cinger F. Arnošt Lustig zadním vchodem: autorizovaný životopis. Praha, 2009 ; Hama A. Prozy A. L. a dnešní čtenář ; Lustig A., Bauer M., Cargas H. J. Odpovědi: Rozhovory s Harry Jamesem Cargassem a Michalem Bauerem.

Малая проза А. Лусціга амаль уся напісана ў 1950–60-я гг., у той час як раманы – у асноўным у канцы XX – пачатку XXI ст. Ён пачынаў творчы шлях з малых форм – зборнікаў апавяданняў «Ноч і надзея» (1957), «Дыяманты ночы» (1958) і «Вуліца страчаных братоў» (1959), дзе апісаў жыццё маладых людзей яўрэйскага паходжання ў фашысцкіх гета, паказаў, як да іх паступова набліжаецца смерць, але яны, па сутнасці, яшчэ дзеці, не страчваюць чалавечнасці нават у жахлівых умовах. У параўнанні з іншымі творамі чэшскіх пісьменнікаў пра вайну гэта быў новы погляд на падзеі, які значна адрозніваўся ад сацыялістычных апавяданняў пра пакуты вязняў фашысцкіх гета іншых чэшскіх аўтараў таго часу, што рабілі выразны акцэнт на ідэалагічным складніку. Як правіла, галоўным героем быў камуніст, які паўставаў супраць захопнікаў. У А. Лусціга ні ідэалогіі, ні гераічнага пафасу няма. Яго персанажы маюць увогуле негераічныя тыпажы, якія практычна не ўплываюць на сацыяльныя ці палітычныя зрухі ў грамадстве.

Хранатоп малых твораў чэшскага пісьменніка вызначаецца невялікай абмежаванай прасторай і дробнасцю эпізодаў. Тэматычна А. Лусціг раскрывае фізічныя і душэўныя пакуты людзей, іх разгубленасць і слабасць у памежных сітуацыях. Апавяданні ў пералічаных зборніках вызначаюцца драматычнай напружанасцю сюжэта і выразнай абмалёўкай характараў.

У зборніку «Ноч і надзея»¹ А. Лусціг паказаў, як у Тэрэзінскім гета яўрэі жылі пад пастаяннай пагрозай смерці. У якасці эпіграфа пісьменнік выбраў словы невядомага тэрэзінскага паэта: «Сто разоў падаць, сто разоў падымацца і не прамовіць: “Ах!”». У кнізе сем тэкстаў рознага памеру: ад дробных апавяданняў, дзе апісваюцца пачуцці і настроі («Дзеці», «Надзея», «Шцепан і Ганна»), да вялікіх – на некалькі дзясяткаў старонак – аповесцей («Вяртанне», «Ружовая вуліца», «Блакітнае поле»). Яўрэі і нацысты, канфрантацыя нямецкіх афіцэраў і жыхароў гета, калабарацыянізм і самападман, каханне як патрэба чалавечага духу, абсурдныя парадоксы жыцця ў нечалавечай сістэме, шуканне надзеі сярод панавання смерці – галоўныя тэмы праяўленых твораў зборніка.

Усе творы маюць лірычны складнік. Нягледзячы на тое, што гаворка вядзецца ад трэцяй асобы, перад намі разгортваецца аўтабіяграфічны, персаналізаваны аповед, калі ўсе падзеі прапушчаны праз унутраны свет і індывідуальнае адчуванне персанажа. Аўтар актыўна выкарыстоўвае ўнутраны маналог («Вяртанне»). Дыялогі

¹ *Lustig A. Noc a naděje. Praha, 1992. S. 7*

і рэмаркі апавядальніка поўныя знакаў і схаваных сэнсаў. Чытач мусіць дадумваць многае сам. Як і ў наступных пражаных кнігах А. Лусціга, апавяданні і аповесці ў зборніку «Ноч і надзея» маюць дваісты час – аб’ектыўны і суб’ектыўны. Час непасрэдна эпічнага дзеяння часта запавольваецца праз успаміны герояў, рэмінісцэнцыі, мары пра будучыню, што дае магчымасць зразумець унутраную матывацыю персанажаў. Кампазіцыйна ўсе змешчаныя ў зборіку тэксты даволі свабодныя: да іх мастацкай тканіны, нібы на ланцужок, нанізваюцца дробныя эпізоды, розныя сітуацыі, якія не маюць дачынення да асноўнага дзеяння. Мова аповесці вельмі насычаная. У дыялогах аўтар выкарыстоўвае элементы гутарковага стылю.

Праз зборнік апавяданняў і аповесцей «Ноч і надзея» А. Лусціг засведчыў, што адмаўляецца ад дамінавання пафасу героікі і дыдактыкі, які назіраўся ў чэшскай літаратуры на ваенную тэму 1950-х гг. Яго героі паказаны ў экзістэнцыяльных сітуацыях, калі яны, жыхары Тэрэзіна, застаўшыся сам-насам са смерцю ва ўмовах нацысцкага гета і страціўшы ўсе знешнія апоры, знаходзяць магчымасці для ўзаемадапамогі, надзеі выказвання парадаксальнай веры ў будучае і волі да супраціву катарам.

Спробы персанажаў А. Лусціга здзейсніць гераічны ўчынак заўсёды заканчваюцца трагічна. Так, у апавяданні «Першы перад брамаю» са зборніка «Вуліца страчаных братоў» (1959)¹ у майскія дні напрыканцы вайны малады хлопец спрабуе выкрасці ў немцаў зброю для паўстанцаў. Немцы яго выкрываюць і прывязваюць на браню танка спераду. Учынак юнака – спроба безабароннага чалавека, які не можа перамагчы. Хлопец і яго бабуля становяцца ахвярамі немцаў.

Адзін з самых папулярных твораў А. Лусціга «Цемра не мае ценяў» перапрацоўваўся некалькі разоў і ўрэшце быў надрукаваны як аб’ёмная аповесць, хаця, па меркаванні некаторых літаратуразнаўцаў, можа лічыцца раманам². У 1991 г. аповесць выйшла ў перапрацаваным выглядзе. Аўтар дадаў апісанні жыхлівага жыцця і сцэну, дзе начальнік лагера звяртаецца з «суцяшальным словам» да новых яўрэйскіх вязняў, якіх чакае смерць у газавых камерах. А. Лусціг паказаў жудаснасць сістэмы, заснаванай на расавай нянавісці, страце павагі да чалавека і абыхавым стаўленні да масавых забойстваў. Носьбітам нацысцкага светапогляду ў аповесці з’яўляецца эсэсаўскі наглядчык, для якога гвалт выступае праймай сілы і спосабам узбагачэння.

¹ Lustig A. Ulice ztracených bratří. Praha, 1959.

² Doležal L. Slogové problémy A. L.

Аповесць «Цемра не мае ценяў», як і шматлікія іншыя творы А. Лусціга, заснаваны на аўтабіяграфічным матэрыяле. Прататыпамі галоўных герояў – вязняў Дані і Мані, – якія спрабуюць збегчы з цягніка, што перавозіць іх з аднаго лагера ў другі, сталі сам аўтар (Мані) і яго сябар (Дані). Характары герояў твора дастаткова неадназначныя. Спачатку ідэалам для Дані і Мані становіцца Франк Бонды, жыццёвы прынцып якога «лаві момант». Ён жыве сённяшнім днём, у лагеры знаходзіць сабе каханку-польку, а калі з’яўляецца магчымасць збегчы з хлопцамі, застаецца пасіўным і бяздзейным, скараецца перад абставінамі жыцця, страчвае прагу жыць і цікавасць да наваколля.

У аповесці прысутнічаюць два часавыя планы – мінулае і цяперашняе. Да мінулага можна аднесці ўспаміны, якімі жыве Мані (гэтыя часткі тэксту ў кнізе нават вылучаны курсівам), і рэтраспектыўныя адступленні. Дані ж сваімі думкамі скіраваны ў будучае і імкнецца да свабоды, якая з’яўляецца для яго галоўнай каштоўнасцю. Мані пакутуе ад успамінаў і ўзгадвае словы з аперэты І. Штрауса «Кажан»: «Шчаслівы, хто забудзе тое, што ўжо нельга змяніць». Аповесць напісана ў «шэрых фарбах» і такой жа эмацыянальнай танальнасці.

Героям вельмі цяжка даецца шлях да Прагі. Кульмінацыйнай становіцца момант, калі Мані заходзіць у хату, каб скрасці крыху ежы, і яго заўважае жанчына-немка. Дані папярэджваў, што ўсіх сведкаў трэба забіваць, але Мані не можа гэтага зрабіць. Ён бяжыць і нічога не расказвае Дані. Жанчына выдае іх, звярнуўшыся да вясковага староасты, і іх схопліваюць і судзяць, але іншая жанчына, старая маці маладых немцаў, што пайшлі ваяваць, уступаецца за Дані і Мані (дарэчы, гэты прازیчны твор пісьменнік прысвяціў сваёй маці). Іх не забіваюць, але адбіраюць адзенне і адпускаюць у лес на непазбежную смерць. Дані і Мані паступова знікаюць у цемры, ім увесць час здаецца, што зараз у іх пачнуць страляць. Аднак пакрысе знікаюць і іх цені, бо «цемра не мае ценяў». Асноўнае ўражанне, якое застаецца ад тэксту, – пачуццё трагізму, бяссілля чалавека, які не можа паўплываць на свой лёс.

2.3.2. Ідэйна-стылёвыя дамінанты мастацкага свету пісьменніка

Ужо ў першых зборніках апавяданняў «Ноч і надзея» (1957), «Дыяманты ночы» (1958) А. Лусціг засяроджвае ўвагу на псіхалогіі герояў. Практычна ва ўсіх творах яго персанажы выступаюць фізічна слабымі і бездапаможнымі ахвярамі гвалту нацысцкага рэжыму, але

перамагаюць сваіх катаў маральна і духоўна. У прозе чэшскага творцы не паказваецца ідэйная альбо этычная эвалюцыя маладых людзей (звычайна да прыняцця марксісцкіх поглядаў), як, напрыклад, у кнігах К. Птачніка. А. Лусціг разгортвае перад чытачом асобныя моманты звычайнага, будзённага жыцця (калі можна гаварыць пра будзённасць у дачыненні да канцлагераў смерці). Менавіта ў такіх умовах раскрываецца маральная сутнасць і каштоўнасць кожнага чалавека, стрыжань яго духоўнай існасці. Аўтар сугестыўна паказвае свядомасць і душу сваіх герояў, якую нельга знішчыць фізічна нават у нечалавечых абставінах. Праз кожнага персанажа А. Лусціг даследуе, ці можа чалавек у смяротнай небяспецы, зазнаючы фізічны гвалт, захаваць гуманістычную мараль, спачуванне да іншага чалавека, павагу да самога сябе і чалавечую годнасць, ці памірае яго душа, калі ён застаецца фізічна жывым у жахлівым свеце невыносных пакут.

Для твораў А. Лусціга ўласцівы драматызм і «мінімальныя памеры сцэны», на якой перад чытачом паўстае персанаж, унутраную чалавечую сутнасць якога даследуе аўтар. Канцэпцыя чалавека ў мастацкім свеце чэшскага празаіка вельмі ясная і нязменная ва ўсіх творах: ён разумее чалавека як істоту, якая ў памежных сітуацыях пагрозы для свайго існавання можа мабілізаваць унутраныя духоўныя сілы і пераўзысці натуральны інстынкт фізічнага самазахавання, а таксама скіравацца да вышэйшых мэт. Менавіта так, на думку А. Лусціга, чалавек пераадольвае прымітыўнасць сваёй біялагічнай экзістэнцыі, калі кіруецца этычным пачуццём і ўсведамленнем салідарнасці з іншымі людзьмі.

У пазнейшых раманах і малой прозе майстра робіць акцэнт менавіта на маральнай праблематыцы. У яго герояў у найбрутальнейшых умовах пад ціскам татальнай сілы абуджаюцца свядомасць і этычнае пачуццё. Сучаснікі А. Лусціга ўспрымалі яго прозу не толькі як творы пра пакуты ў часы нацызму, але і як актуальную ілюстрацыю існуючага камуністычнага рэжыму, які таксама дэфармаваў душы і калечыў людскія лёсы. Многія сітуацыі і вобразы з твораў чэшскага літаратурнага гісторыка Халакосту, якім можна лічыць А. Лусціга, набываюць сімвалічнае значэнне і могуць успрымацца своеасаблівымі мадэлямі чалавечых паводзін у памежных сітуацыях выбару. Учынкі персанажаў перакроўваюць сферу палітычнага тлумачэння і набываюць маральна-філасофскае гучанне. Так, тэма генацыду яўрэйскага народа ў гісторыі XX ст. выводзіцца пісьменнікам у шырэйшую плоскасць вечных праблем і каштоўнасцей.

А. Лусціг апісваў пакуты яўрэяў у канцлагерах без уліку палітычнай альбо ідэйнай дэтэрмінаванасці асобы. Ён адмовіўся ад гераізацыі, уласцівай сацрэалізму, акцэнтуючы ўвагу на чалавечай экзістэнцыі, засяродзіўся на маральна-этычных праблемах, тэмах кахання, годнасці і самапавагі чалавека, прыніжанага жорсткай таталітарнай сістэмай. Экстрэмальныя ўмовы спрыялі нараджэнню ўнутранай духоўнай сілы і прагі да праўды жыцця ў герояў яго раманаў, аповесцей і апавяданняў. Гераізм персанажаў заключаецца не ва ўчынках, а ў самаадчуванні і здольнасці супрацьстаяць жыццёвым нягодам.

Для прозы чэшскага пісьменніка ўласціва пэўнае тэматычнае кола. Існуюць тэмы, якія, на думку аўтара, найлепш дэманструюць маральную і эмацыянальную рэальнасць часу, напрыклад тэма помсты. Яна з'явілася ў першым зборніку А. Лусціга і звычайна рэалізуецца на фоне разгортвання такіх праблем, як супрацьпастаўленне гвалту і свабоды, кантраст паміж нонканфармісцкімі паводзінамі маладых людзей і маральным кансерватызмам дарослых. Дзеянне, як правіла, адбываецца ў яўрэйскім асяродку.

Так, у апавяданні «Блакiтныя языкі агню» малады яўрэйскі рамеснік Датэл, у якога знайшлі антынацысцкія ўлёткі, хоча адпомсціць за ўсе несправядлівасці і крыўды, за безвыходную сітуацыю, у якой апынуўся, і пачынае амаль усіх ненавідзець.

Падобнае адбываецца і ў апавесці «Малітва за Кацярыну Гаравіц» (1964)¹, якая мела вялікі рэзананс. А. Лусціг апісаў сапраўдны выпадак, калі ў Італіі нацысты захапілі групу багатых яўрэяў, якія ехалі ў эміграцыю ў ЗША, і перад тым, як забіць іх у газавых камерах, падманам авалодалі іх грашыма. Фашысты вазілі амаль два дзясяткі яўрэяў па ўсёй Германіі ў закрытым цягніку, абяцаючы адвезці іх на карабель, калі яны згодны заплаціць за камфартабельнае падарожжа ў краіну мары. Урэшце немцы прымусілі яўрэяў аддаць усю маёмасць і грошы з банкаўскіх рахункаў. Багаты яўрэй Герман Коген закахаўся ў прыгожую танцорку Кацярыну Гаравіц і купіў у немцаў права забраць яе з сабой у Амерыку. Кацярына таксама спадзявалася такім чынам захаваць жыццё. Кожны раз фашысты прыдумлялі новыя прычыны, па якіх ад'езд не мог адбыцца.

А. Лусціг паказвае герояў людзьмі з натуральнымі чалавечымі слабасцямі. Яны вераць фашыстам, таму што баяцца праўды і жадаюць

¹ Lustig A. Modlitba pro Kateřinu Horovitzovou. Praha, 1964.

быць падманутымі. Пісьменнік з іроніяй малюе сваіх герояў, якія нават перад уваходам у газавыя камеры не вераць у блізкую смерць. І толькі Кацярына, якую прымушаюць распранацца дагала перад нацысцкімі салдатамі, кідаецца на канваір, забівае яго з адабранага пісталета, раніць яшчэ аднаго, але гіне і сама. Гэта і становіцца кульмінацыйнай твора, якую А. Лусціг апісвае вельмі эмацыянальна. Чытач адчувае вялікае псіхалагічнае напружанне. Учынак яўрэйскай дзяўчыны быў імпульсіўным, непрадуманым, выкліканым прыніжэннем, на якое яна адраагавала дзеяннем, што каштавала ёй жыцця. Сцэна падаецца пісьменнікам вельмі ярка, амаль кінематаграфічна. Пратэст Кацярыны выглядае вельмі кантрасна на фоне пасіўнасці астатніх ахвяр.

Дакументальная гісторыя пра яўрэйскую дзяўчыну-танцорку стала вяршыняй адмаўлення і непрыняцця А. Лусцігам гвалту і прыніжэння чалавека чалавекам.

Крытыка вельмі высока ацаніла аповесць «Малітва за Кацярыну Гаравіц». У творы выразна прасочваецца матыў суіснавання ілюзорнага і рэальнага свету, а таксама неакрэсленасці межаў паміж імі. Героі А. Лусціга, нягледзячы на трагічны фінал, атрымліваюць маральную перамогу над фашыстамі. Пісьменнік выказвае веру, што ў крытычныя моманты жыцця чалавек здольны забываць пра самазахаванне. Кампазіцыйна дзеянне разгортваецца па коле ці нават па спіралі. Усё пачынаецца ў Асвенцыме і там жа сканчваецца. Вяселле Когена і Кацярыны адбываецца ў канцлагеры, паколькі заключэнне шлюбу паміж яўрэямі ў тагачаснай Германіі было немагчымым.

Чэшскі літаратуразнаўца Ё. Вогрызак у якасці галоўнай рысы твора вылучаў іранічнасць¹. Ён адзначаў, што спалучэнне матываў жаночай прыгажосці, пяшчоты і мужнасці з матывамі жорсткасці і гвалту са старажытных легенд (маецца на ўвазе старазапаветная гісторыя пра Юдзіф і Алаферна) надае твору пазачасавасць і агульначалавечую значнасць.

Аповесць «Малітва за Кацярыну Гаравіц» характарызуецца яркавымі эпічнымі дамінантамі ў той час, як большасць твораў А. Лусціга 1960-х гг. прасякнуты лірызмам і адзначаны фармальнай і кампазіцыйнай вольнасцю. Гісторыя прыгожай яўрэйкі, якая захавала чалавечую годнасць і здольнасць адекватна ацэньваць сітуацыю, калі

¹ Vohryzek J. Lustig // Lit. N.1964. Č. 26. S. 6.

ад яе чакалі толькі маўклівай пакоры, вылучаецца і сярод іншых твораў пісьменніка, прысвечаных тэме лёсу жанчыны падчас вайны. А. Лусціг разбураў мастацкія штампы і стэрэатыпы, уласцівыя грамадска-сацыяльнай прозе Чэхаславакіі тых часоў, і падрыхтаваў з'яўленне раманаў новага тыпу – з экзістэнцыяльнай скіраванасцю і арыентацыяй на знішчэнне ілюзій.

Матыў помсты прыніжанага чалавека, часцей за ўсё маладой дзяўчыны, сустракаецца і ў рамане А. Лусціга «Нелюбімая: з дзённіка сямнаццацігадовай Перлы Сх» (1980), які можна назваць філасофска-псіхалагічным. У творы аўтар паспрабаваў паказаць тое, што «...некалі падаецца чалавеку песняй, прыгожай і смутнай»¹, як напісаў сам А. Лусціг у пасляслоўі. У матывах яго твора «шмат лютасці, у ім перакрываюцца ўспаміны і бяссілле, туга з немагчымасцю раскажаць пра тое, што нельга выразіць словамі»². Празаік імкнуўся напісаць прыпавесць пра тое, што чалавек мусіць рабіць, калі прыносіць у ахвяру цела, каб захаваць душу. Раман быў напісаны ў 1976 г., выйшаў у 1980 г. у эмігранцкім выдавецтве Ё. Шкворацкага ў Таронта, а ў 1985 г. быў перакладзены на англійскую мову і праз год атрымаў Нацыянальную яўрэйскую кніжную прэмію як найлепшы твор года.

Раман пабудаваны як дзённік 17-гадовай прастытуткі Перлы, які яна вядзе перад адпраўкай з Тэрэзіна ў Асвенцым, і ахоплівае час з 1 жніўня па 22 снежня 1943 г., хаця акрэслены тэрмін не ўплывае на ход падзей, паколькі ў Тэрэзіне дні падобныя адзін да аднаго сваёй нязменнасцю, безвыходнасцю, безнадзейнасцю, калі людзі мараць захаваць жыццё і пазбегнуць транспарціроўкі на ўсход. А. Лусціг апісвае сустрэчы, размовы, успаміны, разважанні і мары галоўнай героіні, якая пражыла ў канцлагеры два гады. Часткай тэксту становіцца паведамленне камандзіра вайсковага падраздзялення нацыстаў, якія вынішчалі чэшскую вёску Лідзіцэ. Гэтыя матэрыялы выпадкова трапілі ў рукі пана Л., з якім кантактавала Перла. Атмасфера ў рамане суровая і напружаная. Героі баяцца і чакаюць адпраўкі ў Асвенцым. Перла ведае больш за іншых са слоў маладога нямецкага афіцэра, які быў яе кліентам.

Кніга дзеліцца на тры часткі, але іх напаўненне і кампазіцыя вельмі падобныя: пастаноўка пытанняў і пошук адказаў. У першай частцы апісваюцца падзеі 1943 г., тэрэзінскія рэаліі, сяброўкі Перлы

¹ *Lustig A. Nemilovaná: Z deníku sedmnáctileté Perly Sch. Praha, 1991. S. 218.*

² Тамсама. S. 217.

і яе кліенты. Сярод герояў можна вылучыць постаці ахвяр Тэрэзінскага гета: старога мастака О., якому ў канцлагеры так пашкодзілі пальцы, што ён больш не мог трымаць пэндзаль, і які расказваў Перле пра свае падарожжы па свеце, равіна Б. і Эрны Н., дзяўчыны з інтэрната для дзяцей з дрэннымі паводзінамі. А. Лусціг паказвае, што ў будзённым жыцці вязняў ёсць месца для прагулак да дому блазнаў, гульні ў манаполію Гарычка Гедулда (паступова дзіцячая гульня ў бізнес ператвараецца ў гратэскую гульню жыцця і смерці), адчайнага кахання. Пра гэта, як і пра страту блізкіх людзей, творца распавядае звычайнай мовай, нейтральна і без пафасу. Вельмі выразна прапісаны вобраз пана Л., члена яўрэйскага самакіравання, які хавае Перлу ад транспарціроўкі ў лагер смерці аж да часу, пакуль яго самога не высылаюць на ўсход. А. Лусціг паказвае чытачу, што пан Л. для Перлы больш, чым кліент: яна, незважаючы на розніцу ва ўзросце, закахалася ў яго, пачала ўспрымаць не толькі як каханага, але і як настаўніка. Ён неаднойчы вымаў картку Перлы з картатэкі для канвою ў Асвенцым, чым асуджаў на смерць іншых людзей. Праз успаміны і расповеды кліентаў Перла адкрывае для сябе той свет, які яна не спазнала ў рэчаіснасці. Яна не пакутуе ад таго, што вымушана займацца прастытуцыяй, бо для яе цела з'яўляецца крыніцай суцэльнасці і дае магчымасць выжыць.

Другая частка твора прысвечана пераважна ўспамінам Перлы пра дзяцінства і сталенне. Пана Л. забіраюць канваіры. Перла зноў пачынае пераасэнсоўваць падзеі, пераацэньваць уласны вопыт і свае жыццёвыя каштоўнасці, каб лепей зразумець думкі і погляды пана Л., пра якія яна даведалася.

Трэцяя частка, прысвечаная дзесяці апошнім дням у Тэрэзіне, пераносіць чытача ў будучыню. Перла ў снежні зусім іншая, чым у жніўні. Дзяўчына разважае пра тое, як чалавек сталее і калі яго можна лічыць ўласна сталым.

У фінале кнігі дарослая душою Перла жорстка і безэмацыянальна забівае канваіра, як гэта рабілі нацысты з яе супляменнікамі. Перла забіла яго ў вечар перад адпраўкай на смерць у іншы канцлагер пасля таго, як ён паведаміў ёй пра гэта, з радасцю чакаючы яе рэакцыі адчаю. Яна пракусіла горла нямецкаму афіцэру, які стаў увасабленнем зла, цынізму і жорсткасці. Забойства канваіра для Перлы – вынік яе разваг пра сэнс існавання, праява яе чалавечай сталасці, гэта дзеянне чалавека, які не можа дазволіць, каб зло разрасталася. «Я ведаю толькі тое, што адчувае чалавек, калі пад нагамі ў яго цвёрдая глеба пекла. А потым

ён зразумее, што гэта ўжо адчувала вельмі шмат людзей да яго і што мы на самой справе ўсё роўна самотныя...»¹, – разважае Перла.

Яўрэйская дзяўчына падаецца аўтарам выканальніцай акту справядлівай помсты. Асуджаная на пагібель у газавых камерах канцлагера, яна хоча выкрасліць з памяці сваё ганебнае мінулае. А. Лусціг паказвае, што генацыд, бесчалавечнасць, сведкай якіх дзяўчына становіцца штодня, абуджае нянавісць, што, на думку чэшскага творцы, хаваецца ў душы кожнага чалавека гэтак жа, як міласэрнасць і любоў. Учынак дзяўчыны А. Лусціг трактуе як дзеянне чалавека, загнаннага ў безвыходнае становішча, які помсціць за свой злы лёс. Хаця пазней у адным з інтэрв'ю пісьменнік выказаў думку, што помста не тоесная справядлівасці, бо справядлівасць мусіць быць чыстай. У сваіх творах ён выступае як сведка, суддзёй жа павінен стаць чытач.

Такім чынам, у рамане «Нелюбімая: з дзённіка сямнаццацігадовай Перлы Сх» А. Лусціг спрабуе адказаць на пытанне, як супрацьстаяць злу. Яго героі сваім жыццём паказваюць, што не трэба пасіўна падпарадкоўвацца ганебнаму і страшнаму. Таксама чэшскі пісьменнік уздымае пытанне, ці мае чалавек права на забойства, і калі так, то дзе заканчваецца самаабарона і пачынаецца помста. Людміла К. (дзяўчына, якая баіцца таго, чаго ніколі не спазнае, і спрабуе зразумець, што такое каханне), найлепшая сяброўка Перлы ў Тэрэзіне, гаворыць: «Паміж справядлівасцю і помстай вельмі тонкая мяжа, і я яе ўжо не бачу»². Перла ёй адказвае: «Праз некаторы час я спушчуся па драўляных сходах і напаследак пачую, як яны рыпяць, нібыта жывуць сваім патаемным жыццём, як усё і ўсе. Чую ў сабе рэха галасоў, якія некалі прыходзілі, амаль так жа нячутна, як святло пагаслых зор. Калі б я магла, то зрабіла бы гэта зноў (забіла нямецкага афіцэра. – А. В.). Я адчуваю сябе як нейкая антэна, настроеная і скіраваная на прыняцце і разуменне ўсяго існага»³.

Характар Перлы, яе ўнутраны свет і адносіны да іншых людзей чытач спасцігае толькі з яе запісаў. Галоўную гераіню цяжка апісаць адназначна. Сваёй прафесіі яна аддаецца не ад голаду, а таму што цнатлівасць у свеце газавых печаў для яе не мае сэнсу. Яна хоча прыносіць радасць тым, хто ў нялюдскіх умовах гэта імкнецца да гэтага, лічыць, што такім чынам можа спазнаць, хто ёсць хто і хто ёсць яна сама.

¹ Lustig A. Nemilovaná: Z deníku sedmnáctileté Perly Sch. S. 208.

² Тамсама. S. 213.

³ Тамсама.

Дзённікавыя запісы гераіні толькі зрэдку датычацца штодзённага жыцця гэта, часцей у іх закранаюцца больш агульныя пытанні: пра свет, гістарычныя альбо біялагічныя акалічнасці чалавечага існавання. Выбар персанажаў, якія маюць стасункі з галоўнай гераіняй, спрыяе экзістэнцыяльным разважанням Перлы. Так, Людміла вымушае яе пісаць у дзённіку пра чалавечую цялеснасць як такую, пра шчасце, адносіны мужчыны і жанчыны, эротыку. Пан Л. становіцца для Перлы прыкладам актыўнасці, калі чалавек у многіх сваіх дзеяннях абмежаваны няўмольнымі абставінамі.

Асобна варта закрануць тэму адносін Перлы з нямецкімі афіцэрамі. Яна разважае аб праве забіць афіцэра і неафіцэра і аб тым, ці здольна яна на забойства, разважае пра лёс сваёй расы, пра тое, наколькі паходжанне вызначае жыццё чалавека, накіраваны ён цярэць ці ўладарыць над іншымі. З пачатку твора з тэмай нямецкага афіцэра звязаны вобраз пацука, які жыве пад падлогай. Перла ідэнтыфікуе сябе са стварэннем, якое загналі ў кут і якое мае права на самаабарону і помсту.

У творчасці А. Лусціга 1990-х гг. вылучаецца раманная трылогія пра лёсы трох яўрэйскіх жанчын – «Галет: дзяўчына з Антвэрпэна» (1992), «Танга: дзяўчына з Гамбурга» (1992), «Леа: дзяўчына з Леўвардэна» (2000), – якія тэматычна і стылёва звязаны з раманам «Нелюбімая: з дзённіка сямнаццацігадовай Перлы Сх».

У пералічаных творах апісваюцца гісторыі кахання трох маладых дзяўчат ва ўмовах фашысцкіх канцэнтрацыйных лагераў. Напрыклад, Соня Гросава па мянушцы Танга («Танга: дзяўчына з Гамбурга») трапляе ў турму за прастытуцыю. Чытачу прапануецца гісторыя кахання Тангі і 16-гадовага вязня Тэрэзіна. Каханне не можа быць шчаслівым: абодвух чакае смерць у лагеры. Твор амаль бессюжэтны, ён фактычна складаецца з дыялогаў закаханых пра Бога, дабро, д'ябла, быццё, а таксама коней. Танга раней была вершніцай у цырку, таму яна вельмі любіць размаўляць пра іх. А. Лусціг робіць гэта лейтматывам твора, своеасаблівым ключом да вобраза Тангі. Слова «конь» у розных формах паўтараецца амаль на кожнай старонцы па некалькі разоў. Любая інтэлектуальная размова маладых людзей нязменна заканчваецца развагамі пра коней: коні як найлепшыя сябры чалавека, лёс коней як аналаг лёсу чалавека, конь як чалавек і чалавек як конь.

Яшчэ адна значная тэма ў творчасці А. Лусціга – абуджэнне свядомасці. У апавяданні «Маральнае выхаванне» са зборніка «Ноч і надзея» расказваецца пра яўрэйскіх дзяцей у гэта, якія мусяць красці, бо да гэтага іх змушае цяжкая будзённасць. Так, адзін з герояў, стоячы

на варце, пакуль іншыя кралі ежу, выпадкова параніў жанчыну з дзіцём, якая выпадкова аказалася на месцы злачынства. Хлопец пачынае пакутаваць, перажывае за свой удзел у такіх справах і адчувае боль расчаравання.

У апавяданні «Ружовая вуліца» апісваецца, як эсэсавец здзекуецца са старой яўрэйкі. Яго шафёр гэта бачыць і на наступны дзень прыносіць старой шклянку з сардзінкамі ў алеі, а пазней забівае сабаку, якім жонка эсэсаўца цкавала паміраючую жанчыну. А. Лусціг адзначае, што шафёр Вернер Бінда «адчуў у глыбіні сваёй душы нешта вельмі патаемнае»¹. Мы разумеем, што гаворка ідзе пра дабрыню і чалавечнасць, якія прачнуліся ў гэтай асобе.

У апавяданні «Блакiтны дзень» паказана абуджэнне маральнага пачуцця ў немкі-прастытуткі, якая ў часы пражскага майскага паўстання вывесіла на сваім доме нямецкі сцяг, каб даць зразумець паўстанцам, што ў яе хаваецца нацысцкі фанатык. У яе акно закінулі гранату, і жанчына загінула разам з фашысцкім афіцэрам.

Адзін з герояў рамана «Цемра не мае ценю» (1991) яўрэйскі хлопец не можа забіць нямецкую жанчыну, якая стала сведкай таго, як яны з таварышам – уцекачы з канцлагера – ратуючы сябе ад голаду, кралі ежу ў вёсцы. У выніку па яе даносе хлопцаў злавiлі па дарозе ў Прагу. Аднак iншая нямецкая старая, у якой сыны ваююць на фронце, перашкодзіла жыхарам вёскі забіць беглых яўрэяў, i iх адпусцілі.

Важнай для А. Лусціга стала i тэма чалавечай салiдарнасці, якая яскрава праявілася ў зборніку «Дыяманты ночы»². У назве твора аўтар сімвалічна перадаў з’явы i сітуацыі, якія асвятлялі яўрэйскім абыяцелям цемру ночы расізму. Герой апавядання «Другое кола» яўрэйскі хлопец крадзе з вагона хлеб, а калі заўважае, што гэта бачыць эсэсавец, аддае хлеб iншым, не тым, каму ён прызначаўся.

У самым знакамітым творы зборніка «Дыяманты ночы» – апавяданні «Кавалак» – А. Лусціг апісаў гісторыю маладога яўрэйскага хлопца, які выдзірае залатыя зубы ў мёртвага бацькі, каб набыць лiмон для хворай сястры. Пазней А. Лусціг адзначаў, што гэта праўдзiвая гісторыя³. У яўрэйскім асяродку сямейныя стасункі i стаўленне да бацькі асветлены вялікай пашанай i значнасцю. Павага да мёртвых –

¹ Lustig A. Noc a naděje. S. 139.

² Lustig A. D manty noci. Praha, 1958.

³ Cargass H. J. ...Aby uměli řict: «Ne!». Rozhovor se spisovatelem Arnořtem Lustigem // Listy 22. 1992. ř. 4. S. 90.

таксама святое. Письменнік апісвае, як узнікае канфлікт паміж традыцыйнымі каштоўнасцямі і жыццёвымі абставінамі, што ўзнікае ва ўмовах генацыду, калі абстрактныя правілы чалавечых паводзін у нармальным жыцці становяцца другаснымі.

У апавяданні «Белы» прыводзіцца маналог яўрэйскага хлопца. Ён прыходзіць пад вокны інфекцыйнай бальніцы паразмаўляць са сваёй дзяўчынай Блехай, у якой запаленне мазгавых абалонак. Адноўчы хлопец прыносіць ёй падарунак – белая трусіка, скрадзенага ім у багатых немцаў. Аднак дзяўчына не аб’яўляецца, і толькі ў канцы чытач даведваецца, што яна памерла. Тут тэма чалавечай салідарнасці і ўзаемадапамогі спалучаецца з тэмай страчанага кахання, якое сустракаецца ў многіх творах чэшскага празаіка.

Тэма зараджэння і страты кахання ў часы яўрэйскага генацыду прысутнічае і ў апавяданні «Ночы і надзеі» пра Штэпана і Ганну. Яны сустракаюцца ў Тэрэзіне, але неўзабаве транспарт вязе дзяўчыну на ўсход, а хлопец застаецца.

Тэму страчанага кахання ў часы Другой сусветнай вайны распрацоўвалі многія чэшскія письменнікі, напрыклад Я. Атчанашак у рамане «Рамэа, Джульета і цемра». А. Лусціг, як і іншыя письменнікі, паказвае немагчымасць асабістага шчасця падчас ваеннага ліхалецця, але разам з тым падкрэслівае, што каханне і смерць ідуць побач.

Вылучым дамінанты мастацкага стылю А. Лусціга.

Яшчэ ў 1960 г. чэшскі літаратуразнаўца Л. Долежал падкрэсліваў, што А. Лусціг у сваіх творах размяжоўвае аб’ектыўны і суб’ектыўны час, калі падае гісторыю персанажаў¹. Пад суб’ектыўным часам крытык разумеў час «душэўнага дзеяння і перажыванняў» герояў. Гэта стала яскравай кампазіцыйнай асаблівасцю першых зборнікаў апавяданняў, дзе письменнік скарыстаў «драматычнае запавольванне часу і дзеяння»² і тым самым павялічыў псіхалагічнае і эмацыянальнае напружанне ў сцэнах, дзе персанажы аказваюцца паміж жыццём і смерцю.

Чэшскі даследчык В. Чэрны называў А. Лусціга «класічным апавядальнікам, навэлістам, які збірае сапраўдныя жыццёвыя гісторыі»³. Можам падкрэсліць, што письменнік добра ведаў лёсы тых, пра каго пісаў, таму што сам прайшоў праз падобныя жыццёвыя акалічнасці.

¹ Doležal L. Slogové problémy A. L. S. 12–16.

² Hamaň A. Arnošt Lustig. Praha, 1995. S. 94.

³ Цыт. па: Hamaň A. Arnošt Lustig. S. 87.

У пазнейшых творах, напрыклад аповесці «Малітва за Кацярыну Гаравіц» аўтар, на думку А. Гамана, пашырае супрацьпастаўленне аб'ектыўнага дзеяння і суб'ектыўных уяўленняў, апісваючы цынічны падман нацыстамі групы амерыканскіх яўрэяў, што трапілі ім у рукі¹. Аб'ектыўнай логіцы фашыстаў, якая можа прывесці толькі да фізічнага знішчэння іх ахвяр, супрацьстаяць іх суб'ектыўныя ілюзіі і надзеі. Чытач бачыць, як рэальнае і ілюзорнае ўступаюць у драматычную канфрантацыю, кульмінацыяй якой становіцца бунт прыгожай яўрэйкі супраць татальнага зла і яе смерць. У прозе А. Лусціга гаворка ідзе не столькі пра супрацьпастаўленне часавых пластоў, колькі пра канфрантацыю чалавечых поглядаў і светабачання.

Як лічыць А. Гаман, А. Лусціг першы ў чэшскай прозе памежжа 1950–60-х гг. звярнуўся да мультыперспектыўнасці², калі адна і тая ж падзея падаецца вачыма розных герояў. Трэба падкрэсліць, што ў той час літаратура трансліравала чытачу афіцыйна прызнаныя ацэнкі гістарычных падзей. А. Лусціг жа, як і прадстаўнікі чэшскай паэзіі будзённасці, стаў паказваць рэчаіснасць з розных пунктаў гледжання, прычым часта вельмі маргінальных, з «перыферыі тагачаснай гісторыі». Зварот чэшскага пісьменніка да памежных сітуацый адпавядае пастулатам экзістэнцыялізму, быў наватарскім і нязвыклым. Акцэнт на псіхалагічным складніку можна ўспрымаць як форму схаванай палемікі з уніфікацыяй думак і пачуццяў, што навязвалася таталітарнай уладай Чэхаславакіі, якая арыентавалася на сталінска-жданаўскую мадэль грамадства, літаратуры і культуры. Пазней пра гэта неаднойчы гаварыў і сам А. Лусціг³.

Прыкметай мастацкага свету пісьменніка з'яўляюцца такія сюжэты, ідэйныя і камапазіцыйныя прынцыпы, як няпэўнасць, неадназначнасць, зашыфраванасць, якія рэалізаваліся ім на ўсіх творчых этапах. Гэта праяўлялася ў дуалізме апісваемых А. Лусцігам сітуацый.

Найбольш выразна можам назіраць названую адметнасць у рамане «Цемра не мае ценяў», які свой канчатковы выгляд набыў толькі ў 1991 г. Пасля прачытання твора застаецца ўражанне неадназначнасці жыцця, заснаванага на перапляценні добра і зла, любові і нянавісці, ахвярнасці і эгаізму. Ад кожнага асобнага чалавека залежыць,

¹ Hama A. Arnošt Lustig. S. 87.

² Тамсама.

³ Lustig A., Bauer M., Cargas H. J. Odpovědi: Rozhovory s Harry Jamesem Cargassem a Michalem Bauerem. S. 53.

што перамога ў канкрэтнай сітуацыі, таму ў творах А. Лусціга няма адназначна адмоўнага стаўлення да немцаў выключна як да нацыстаў, палітычна заангажаваных. Пазней пісьменнік згадваў, як яго ўразіла знаёмства з маладым эсэсаўцам у Асвенцыме ў 1944 г., што дабравольна пайшоў на фронт, каб пазбавіцца ад нянавісці вязняў канцлагера, якіх ён мусіў сцерагчы. Іх нянавісць поўнаасцю псіхалагічна знясіліла яго¹. Водгалас гэтай рэальнай сітуацыі прагучаў у апавяданнях А. Лусціга «Канец і пачатак», «Блакiтны дзень» і «Ружовая вуліца». Элементы маральна-этычнай свядомасці пісьменнік прасочвае нават у вобразах ворагаў (раман «Нелюбімая: з дзённіка сямнаццацігадовай Перлы Сх»).

У першых зборніках апавяданняў канца 1950-х гг. («Ноч і надзея», «Дыяманты ночы», «Вуліца страчаных братоў») героі застаюцца пагружанымі ў мікрасвет будзённасці нават пасля таго, як нацысты пачынаюць пераслед яўрэяў і абяцаюць «канчаткова вырашыць яўрэйскае пытанне». Тым не менш потым, апынуўшыся ў нечалавечых умовах, некаторыя з іх пачынаюць паводзіць сябе як святыя, знаходзяць у сабе маральныя сілы, нават калі становяцца ахвярамі.

У праявітых творах пазнейшага часу А. Лусціг часта распрацоўвае тэму страчанага кахання, што надае сюжэту драматызм і псіхалагічную глыбiню. Яго займае «пейзаж душы». Аўтар нібыта хоча засяродзіць увагу чытача не на знешніх абставiнах, а на характарах, унутраным свеце герояў, іх суб'ектыўных уражаннях. Напрыклад, у рамане «Цемра не мае ценяў» адзiн з цэнтральных персанажаў жыве мінулым, а iншы – будучым. Жахлівае сучаснае нібыта не тычыцца галоўных герояў – маладых хлопцаў па мянушках Дані і Мані.

Мастацкай манеры А. Лусціга ўласцiва стварэнне яскравых дэталей, якія ў творы выконваюць функцыю дамінуючых матываў і паўтараюцца на працягу ўсяго дзеяння. Так, у апавяданні «Вуліца страчаных братоў» пастаянна сустракаюцца згадкі пра старога ў шапцы «Уніта» ці тракцiршчыка з прычоскай, як у Напалеона. Стары ўспрымаецца як сімвал капіталістычнай рэчаіснасці Італіі 1960-х гг., сацыяльнай галечы. Узгадванне газавых лічылнікаў, напрыклад, служыць змрочным прадвесцем лёсу яўрэйскай сям'і.

На думку А. Гамана, «лейтматывы дадаюць мастацкаму свету прозы Лусціга ўнутраны рытм»². Увогуле ў творах пісьменніка дзеянне выконвае другасную функцыю, галоўнае – паказаць характар

¹ Lustig A. Eseje: Vybrané texty z let 1965–2008. S. 112.

² Hama A. Arnošt Lustig. S. 92.

героя, яго ўнутраную сутнасць, таму большую важнасць набывае не гісторыя персанажа, а яго псіхалагічная характарыстыка. Менавіта такі падыход актуалізуе значэнне моўнай падачы героя. Часта аповед вядзецца ад першай асобы. У мастацкай тканіне тэкстаў А. Лусціга вельмі шмат дыялогаў. Так, у рамане «Цемра не мае ценяў» шмат унутраных маналогаў і лаканічных дыялогаў, якія служаць псіхалагічнымі характарыстыкамі сітуацыі і герояў Дані і Мані.

Роля А. Лусціга ў чэшскай літаратуры 1960-х гг. і пазнейшага часу вызначаецца тым, што ён працягнуў і значна абнавіў традыцыю псіхалагічнай плыні. Пісьменнік паказаў, як чалавек можа адчуваць сябе і рэалізоўвацца пад ціскам сістэмы, калі назіраўся крызіс «геаграфічнасці», а жыццё становілася наборам механічных стэрэатыпаў.

Падобныя матывы назіраліся ў творах многіх чэшскіх пісьменнікаў другой паловы XX ст. Так, Б. Грабал вёў па гэтым шляху сваіх герояў дарогамі вызваленай фантазіі, якая ўвасобілася ў вядомае грабалаўскае «пабэні»¹. Гратэскае праламленне названых стэрэатыпаў даваў у раманах У. Парал. Праз філасофскія і інтэлектуальныя каментарыі адлюстроўвае аўтарскую думку М. Кундэра.

Шырыўся скепсіс, які разрываў асновы чалавечага духу – выражэнне сябе чалавекам у дзеяннях і ўчынках адыходзіла на другі план, што і паказала тагачасная чэшская літаратура. Чалавек разважаў пра сябе, сваю тоеснасць і ідэнтычнасць, шукаў экзистэнцыяльныя асновы існавання ў жаклівым, несвабодным і жорсткім свеце. Аднак А. Лусціг вядзе сваіх герояў крыху іншым шляхам. Яго перснажы спрабуюць захаваць сэнс жыцця, пазітыўны погляд на яго. Мастацкі свет А. Лусціга і вобразы, створаныя ім, гарманічна ўпісваюцца ў кантэкст творчасці пералічаных вышэй аўтараў. Пісьменнік стварае хроніку генацыду яўрэйскага народа і паказвае яго наступствы своеасаблівым рэпартажным стылем, надаючы вялікую ўвагу сімвалічным дэталю. Паколькі ён падчас вайны быў вязнем канцлагера, мы разумеем, што перад намі – «дакументальны рэалізм», бо пісьменнік – сведка падзей, якія апісвае.

А. Лусціга часта называюць адным з апошніх пражскіх яўрэйскіх пісьменнікаў, да якіх належаў і Ф. Кафка. Напрыклад, гэты факт падкрэслівае чэшскі пісьменнік І. Груша ў прадмове да адной з кніг А. Лусціга.

¹ Так называецца спецыфічны аповед, уласцівы толькі гэтаму пісьменніку. Тэрмін «пабэні» не мае даслоўнага перакладу на іншыя мовы свету і тлумачыцца апісальна.

Нягледзячы на тое, што А. Лусціг, як і яго персанажы, часта стаяў твар у твар са смерцю, яго творы не вылучаюцца высокай патэтыкай і пафасам. Агульначалавечае для яго як мастака аказваецца больш важным, чым нацыянальнае і расавае. Творчасць пісьменніка – пратэст супраць смерці, гвалту і жорсткасці. Ён разумеў, што чалавек можа быць вельмі добрым і вельмі злым. А. Гаман згадваў, што ён пісаў так, як Дж. Лондан пра залатую ліхаманку, Д. Конрад пра людзей на моры і І. Бабель пра людзей, знішчаных рэвалюцыяй¹.

А. Лусціг быў упэўнены, што пісаць можна толькі пра тое, праз што прайшоў сам. Для яго ўласны жыццёвы вопыт – галоўная крыніца натхнення. Разам з тым, хаця ўсе яго кнігі прысвечаны тэме Халакосту, у іх шырока закранаецца агульначалавечая праблематыка, таму што лёс яўрэйства ў трагічным XX ст. можна праецыраваць на лёс усяго чалавецтва.

Пытанні для самакантролю

1. У чым заключалася асабістая трагедыя А. Лусціга і як яна паўплывала на яго творчасць?

2. Акрэсліце жыццёвы і творчы шлях А. Лусціга.

3. Вылучыце спецыфіку мастацкага адлюстравання тэмы Халакосту ў прозе А. Лусціга.

4. Ахарактарызуйце ўспрыманне А. Лусцігам літаратуры як мастацкай памяці чалавецтва. У чым выяўляецца своеасаблівасць яўрэйскай тэматыкі ў яго прозе ў параўнанні з творамі іншых чэшскіх пісьменнікаў?

5. Якія чэшскія даследчыкі звярталіся да аналізу мастацкага свету чэшскага пісьменніка? Прааналізуйце творчасць А. Лусціга праз прызму псіхалагічнай плыні ў чэшскай літаратуры.

6. Якое месца займае проза А. Лусціга ў кантэксце чэшскай прозы другой паловы XX ст.?

7. Раскрыйце рэалізацыю тэмы помсты, чалавечай салідарнасці і абуджэння чалавечай свядомасці ў прозе А. Лусціга.

8. Ахарактарызуйце мастацкія адметнасці твораў А. Лусціга: мультыперспектыўнасць, неадназначнасць, увасабленне свету будзённасці, скразныя дэталі і ўнутраныя маналогі.

9. Абмалойце мастацкі свет А. Лусціга як пражскага яўрэйскага пісьменніка.

10. Раскрыйце тэму пакут чалавека і траўматычных уражанняў як асноўнай крыніцы мастацкага напаўнення творчасці А. Лусціга.

11. Ахарактарызуйце адмаўленне ад пафасу і героікі як дамінантную рысу паэтыкі ў прозе А. Лусціга.

¹ Hama A. Arnošt Lustig. S. 96.

12. Прадэманструйце асаблівасці мастацкага свету А. Лусціга на прыкладзе разбору аднаго з яго твораў.
13. Раскрыйце сутнасць і спосабы ўніверсалізацыі ў творах А. Лусціга.
14. Вылучыце скразныя матывы ў прозе А. Лусціга.
15. Абгрунтуйце зварот А. Лусціга да памежных сітуацый, якія раскрываюць псіхалогію персанажаў.
16. Ахарактарызуйце хранатоп раманаў, аповесцей і аповяданняў А. Лусціга.
17. Акрэсліце лёсы жанчын і жаночыя вобразы ў прозе А. Лусціга.

2.4. Карэл Птачнік.

Мастацкія адметнасці рамана

«Год нараджэння 1921» у кантэксце

«другой хвалі» чэшскай ваеннай прозы

Раман К. Птачніка (1921–2002) «Год нараджэння 1921» (1954) з’яўляецца першым творам аўтара. У ім адлюстраваны жыццёвы вопыт творцы, які належаў да таго пакалення маладых людзей, якіх нацысты прымусова масава вывозілі ў Германію на працу і якіх называлі пакаленнем «татальна мабілізаваных». У 1957 г. рэжысёр В. Гаер зняў па гэтым рамана мастацкі фільм. Сёння раман перакладзены больш чым на 10 моў свету, у тым ліку англійскую і рускую¹.

На думку чэшскіх даследчыкаў, раман К. Птачніка вельмі блізкі да так званай «прозы канцэнтрацыйных лагераў»², якую пісалі Н. Фрыд, Э. Бурьян, А. Лусціг, а таксама Я. Атчанапашак, які ў сваіх творах паказаў, чым жыло маладое пакаленне падчас нямецкай акупацыі чэшскіх зямель³.

Раман быў напісаны амаль праз 10 гадоў пасля заканчэння Другой сусветнай вайны і прадстаўляў «другую хвалю» чэшскай ваеннай прозы, на што ўказваў А. Гаман⁴. Мастацкі твор К. Птачніка адлюстраваў змену падыходаў да ваеннай тэмы ў тагачаснай чэшскай

¹ Усе цытаты з разглядаемага рамана прыводзяцца па аўтарызваным перакладзе на рускую мову Т. Аксель (*Птачник К. Год рождения 1921*. URL: https://royallib.com/book/ptachnik_karel/god_rogdeniya_1921.html (дата обращения: 15.10.2020)).

² Kocourek V. Obraz skutečnosti a její stilizace // Květen. 1955–56. Č. 1. S. 5.

³ Řezáč V. Ptačnickův román Ročník jedenadvacet // Lit. N. 1955. Č. 10. S. 4.

⁴ Hamaň A. O tak zvané «druhé vlně» válečné prózy v naší současné literatuře S. 513.

літаратуры. Парадокс заключаўся ў тым, што ў першае пасляваеннае дзесяцігоддзе пісьменнікі апісвалі вайну як нешта даўняе, гістарычна аддаленае, у той час як у другой палове 1950-х гг. К. Птачнік і іншыя чэшскія аўтары адлюстроўвалі жыццё чэхаў падчас вайны і акупацыі як актуальныя, амаль сучасныя падзеі. Менавіта ў такім падыходзе і выявілася наватарства пражэктаў «другой хвалі». «Героі Птачніка ўзбагацілі галерэю жывых вобразаў чэшскага рамана. У кнізе няма галоўнага героя і мала выключных падзей. Але аповед пра будзённае жыццё пятага ўзвода – гэта гісторыя нараджэння чалавечай садружнасці, якая аказалася маральна больш моцнай, чым прыгнятальнікі»¹. Этычныя праблемы падаюцца такімі ж важнымі, як барацьба пэўных ідэй. У структуры твора немалую ролю адыгрываюць гумар, аўтарская іронія і лірызацыя, чаго не было ў творах на ваенную тэму другой паловы 1940-х – першай паловы 1950-х гг.

Героямі твора сталі людзі розных прафесій, захапленняў і светапоглядаў, аб'яднаныя толькі годам нараджэння і лёсам «татальна мабіізаваных»: «Не важна, хто ты, как тебя зовут, какая у тебя профессия, какого цвета у тебя пиджак, если у всех нас общая судьба»². Час дзеяння ў рамане – з кастрычніка 1942 па май 1945 г.

У творы няма аднаго галоўнага героя. У цэнтры ўвагі чэшскага пісьменніка – працоўная рота, вялікі калектыў людзей, а таксама іх нямецкія вартаўнікі. Тым не менш з усёй галерэі герояў можна вылучыць Гонзіка Коваржа, да якога, як падаецца, аўтар адчувае найбольшую сімпатыю. Гонзік – вытанчаная асоба, малады піяніст і кампазітар, якога жыццё прывяло да камуністычных поглядаў. У Германіі ён шукае магчымасць далучыцца да антыфашысцкага руху, каб актыўнай дзейнасцю наблізіць канец Трэцяга рэйху. Яго памкненні здзяйсняюцца – ён знаёміцца з нямецкімі барацьбітамі супраць нацыстаў і сярод іх сустракае сваё каханне, маладую дзяўчыну Катэ. Адносіны паміж імі перарываюцца з яе арыштам.

Гонзік яскрава вылучаецца сярод таварышаў харызмай, здольнасцю пераконваць і весці за сабой астатніх хлопцаў. Яму ў гэтым дапамагае самы старэйшы ў працоўнай роце рабочы Кованда, які сваім гумарам, іроніяй надае сілы маладым хлопцам пераносіць іх цяжкае становішча, бытавыя нягоды, разлучанасць з радзімай і сем'ямі, перажыванне смерці таварышаў. Некаторыя чэшскія даследчыкі

¹ Бернштейн И., Олонова Э. Современный чешский и словацкий роман. С. 120.

² Птачник К. Год рождения 1921.

творчасці К. Птачніка адзначаюць, што вобраз Кованды асобнымі рысамі нагадвае ўдалага ваяку Швейка: «З Ковандай адбылося тое, што, як пісаў у адным са сваіх артыкулаў часоў акупацыі Фучык, павінна было адбыцца са Швейкам у яго далейшым развіцці: не страчваючы свайго гумару, ён стаў сур'ёзным, стаў барацьбітом»¹.

Галерэю важных персанажаў дапаўняюць Карал, які не прымае гвалту і хутка збліжаецца з Гонзікам паводле свайго светапогляду, і Пэпik, фізічна слабы студэнт, прыхільнік масарыкаўскай дэмакратыі, які вядзе дзённікавыя запісы і збірае газетныя артыкулы, ствараючы такім чынам уласны архіў і летапіс Другой сусветнай вайны.

Усе героі маюць розны жыццёвы вопыт, погляды, інтарэсы, дзякуючы гэтаму іх «галасы» і сюжэтныя лініі ствараюць паліфанізм рамана, адсутнасць у ім наратыўнай аднароднасці тэксту. Менавіта праз розныя перспектывы бачання і ацэнкі падзей перад намі паўстае жорсткая рэальнасць Другой сусветнай вайны, падзеі ў Германіі і Чэхіі. Тым не менш усе персанажы знаходзяцца па адзін бок барыкад. Антыподам маладым людзям і іх немаладому сябру Ковандзе выступае чэх Олін, які становіцца калабарантам. Праз «галасы» сваіх герояў аўтар паказвае, як у «татальна мабілізаваных» чэхаў выпявала думка пра неабходнасць адпору фашыстам і фарміравалася пазіцыя, што нацызм – гэта ўвасабленне зла і бесчалавечнасці.

Фашызм увасоблены ў рамане ў вобразах цынічнага фельдфебеля Бента, абмежаванага садыста Гіля і яфрэйтара Вэйса. «Усе іх, здавалася б, розныя галасы зліваюцца ў канцы кнігі ў агульны вой жаху перад немінучай расплатай»². Аднак К. Птачнік не прыхільнік чорна-белай палітры ў абмалёўцы сваіх герояў. Сярод нямецкіх салдат вылучаецца Ліпінскі, які паходзіў з польска-нямецкай сям'і. Ён супраць свайго волі быў апануты ў форму вермахта і ўсімі сіламі дапамаў чэхам у іх цяжкім становішчы.

У рамане апісваецца трагічная гібель многіх чэхаў з працоўнай роты падчас знаходжання ў Германіі пры розных абставінах: ад налётаў саюзнай авіяцыі да выбухаў бомб пад заваламі. Напрыклад, такі лёс напаткаў і Пэпіка, якому аўтар адводзіць у кнізе шмат старонак. У канцы вайны героі вырашаюць збегчы і накіравацца на радзіму. Раман заканчваецца апісаннем сустрэчы працоўнай роты з танкамі савецкай арміі.

¹ *Бернштейн И., Олонова Э.* Современный чешский и словацкий роман. С. 119.

² Тамсама. С. 120.

Жанравую разнавіднасць рамана можна вызначыць як хроніку, паколькі твор дае дастаткова шырокую панараму падзей, асоб і месцаў як у Германіі, так і ў Чэхіі. Раман падзелены на сем частак, якія паслядоўна адлюстроўваюць храналогію падзей. Як было заўважана раней, твор паліфанічны, бо падзеі і рэтраспектыўныя пасажы падаюцца вачыма многіх апавядальнікаў.

Раман вылучаецца глыбокім псіхалагізмам, які праяўляецца ў характарыстыцы персанажаў, асабліва вобраза Пэпіка. Таксама вельмі многа ўвагі чэшскі пісьменнік надае псіхалагічнай абмалёўцы фельдфебеля Бента, цынічнага нігіліста, які хоча толькі забіваць і знішчаць. Амаль усе персанажы рамана эвалюцыянуюць, і іх можна аднесці да двух супрацьлеглых лагераў. Адбываецца палярызацыя герояў пад уплывам ваеннай рэчаіснасці і навакольных абставін. «Героі Птачніка ідуць да разумення новай ісціны рознымі і часта цяжкімі шляхамі. Можа быць, самае сутнаснае ў яго рамане – гэта раскрыццё складанага, шматграннага ўнутранага свету герояў, паказ зараджэння новай свядомасці»¹.

Тканіна тэксту даволі неаднародная. Аповед вядзецца ад трэцяй асобы, але прысутнічае і шмат унутраных маналогаў герояў, устаўляюцца дзённікавыя запісы Пэпіка (падаюцца курсівам), ёсць рэфлексія аўтара-апавядальніка, які ў творы выступае як носьбіт калектыўнай свядомасці пэўнага кола герояў-чэхаў.

У рамане назіраецца шмат рэфлексіўных пластоў. Найбольш выразныя і ярскія звязаны з вобразам Пэпіка, паколькі ён вёў дзённік, заносіў свае думкі і ўражанні ў тоўсты сшытак, які набыў у Сааргемюндзе. Гэты вобраз можа быць адной з праекцый аўтара, паколькі Пэпik, як і К. Птачнік, у Германіі захварэў на сухоты: «Туберкулез! Никогда в жизни я не болел туберкулезом и знаю только, что это страшная болезнь – она разъедает легкие, губит человека, и против нее нет надежных средств. Одно слово, которое произнесли три врача в комнате, тускло освещенной красноватой лампочкой, сейчас заслонило для меня весь мир. Мое сознание, а не только тело, поражено этим недугом. Слово “туберкулез” подорвало мои силы, лишило меня всякой сопротивляемости, я весь сжался в ожидании последнего удара и не мог напрячь волю, чтобы преодолеть тупое оцепенение, похожее на то, что охватывает кролика, вдруг увидевшего удава. Мне казалось, будто смерть властно протянула ко мне свою костлявую

¹ Бернштейн И., Олонова Э. Современный чешский и словацкий роман. С. 119.

руку. Целых две недели температура была под сорок, я мучительно потел, простыня липла к матрацу, который тоже пропитался потом, а рядом на ночном столике стояла плевательница со сгустками крови. Я лежал неподвижно, все мое внимание было сосредоточено на болезни, хотя я и не испытывал острой боли. О, я охотно предпочел бы самую сильную боль, только бы не этот страшный туберкулез! Острые боли дали бы мне возможность испытать свою выдержку и стойкость... Но эта болезнь физически не мучительна, она сжигает тело холодным внутренним огнем»¹, – думае Пэпik, даведаўшыся пра сваю хваробу. Пісьменнік, захварэўшы на сухоты, быў праз гэта пазбаўлены неабходнасці працаваць у Трэцім рэйху да канца вайны і змог вярнуцца дадому ў 1944 г., аднак свайго героя ён надзяляе іншым лёсам. Пэпik акрыяў пасля цяжкай хваробы, але за тыдзень да выпіскі са шпіталю загінуў ад выбуху бомбы, якая ляжала пад вокнамі яго палаты і не ўзарвалася ў свой час. Трагізм жыццёвых абставін маладога хлопца ўзмацняецца яшчэ і тым, што ў шпіталі ён знаходзіць сваё каханне – медсястру Маргарэт.

Дзённікавыя пасажы Пэпика не толькі надаюць рэфлексіўнасці і складанай філасафічнасці мастацкай тканіне рамана, але і становяцца лірызаванымі ўстаўкамі ў сам тэкст. Нездарам яны вылучаюцца курсівам, каб падкрэсліць іх выключную значнасць, з аднаго боку, і каб паказаць іх неардынарнасць, «неўпісанасць» у ваенную рэчаіснасць, жаклівую, прыземленую, натуралістычную – з другога. Пэпik разважае і пра сябе, і пра сваё пакаленне, і пра ўсё чалавецтва: «Я не нахожу душевного спокойствия в дни событий, которые делают спокойствие бессмысленным и жутким. Я мечусь из стороны в сторону, ищу, допытываюсь и не узнаю самого себя. Я постигаю отраду одиночества, когда я окружен людьми и увлечен ими, значение дружбы, когда я покинут всеми, ценность истинной и прочной любви, когда размышляю о зыбкости чувств и тщете всего, прелесть и очарование окружающего мира и безмерную ценность жизни, когда теряю надежду и веру, видя вокруг себя лишь торжество смерти и гибель всех ценностей, которые считал вечными. Каков же я сам? Каково все мое поколение, в котором грубый жизненный опыт преждевременно убил юность души? Каковы все мы, люди, так легко утрачивающие человечность, мы, флюгера на ветру, мы, семена, которые взойдут еще несчетное число раз, и всегда иными колосьями? Кто ответит мне? Кто разрубит гордиев узел, которым тесно связаны правда и страх?»²

¹ Птачник К. Год рождения 1921.

² Тамсама.

Пэпiк паказаны ў рамане не проста летуценным iнтэлігентам, які пазбягае шумнай кампанii, шпацыруе ў вольныя часiны ў гарадскім парку, сядзiць над сваім дзённiкам i разважае пра сябе i ўвесь свет, поўны хаосу i трывогi – ён становiцца хранiстам падзей, збiрае артыкулы з газет: нямецкiх, рускiх, чэшскiх, французскiх i iншых. Пэпiк хоча, каб людзi адэкватна ўспрымалi тое, што з iмi адбываецца. Менавіта на гэта скiраваны piсьменнiк, які стварае карцiну жыцця тагачаснай Германii i Чэхаславакii i паказвае складаную чалавечую сутнасць, што праяўляе сябе па-рознаму праз лёсы хлопцаў з пятай працоўнай роты. Пэпiк праз свае разважаннi становiцца выразнiкам маральных праблем, якія ўздывае К. Птачнiк.

Чэшскi piсьменнiк паказвае ў рамане тагачаснае жыццё ў Германii: як жылі звычайныя людзi, што адбывалася на буйных заводах, як дзейнiчала нямецкае антыфашысцкае падполле, а таксама многiя iншыя аспекты ваеннай экзiстэнцыi i побытавага iснавання немцаў Трэцяга рэйху. Падкрэслiм, што ў гэтых карцiнах К. Птачнiк шмат што адкрывае нават сучаснаму ўсходнеславянскаму чытачу, выхаванаму на кнiгах пра Вялікую Айчынную вайну беларускiх i рускiх piсьменнiкаў, дзе нават жыццё мiрнага насельнiцтва на акупаваных тэрыторыях паказваецца праз прызму гераiчнага пафасу. У К. Птачнiка пры абмалёўцы ваенных рэалii дамiнуе экзiстэнцыяльны падыход, хаця яго антыфашысцкая пазiцыя выражана адназначна.

У рамане К. Птачнiк дэманструе асабiстае стаўленне да апiсаных падзей, што абумоўлена аўтабiяграфiчнасцю i прыналежнасцю piсьменнiка да пакалення, народжанага ў 1921 г. Твор цалкам пазбаўлены схематызму i афiцыйных iдэйных стэрэатыпаў, уласцiвых чэшскай лiтаратуры 1950-х гг., якая стваралася пад таталiтарным дыктатам прасавецкага рэжыму з улiкам установак на сацыялiстычны рэалiзм. У рамане адсутнiчае гераiзацыя персанажаў i iх учынкаў. К. Птачнiк не iмкнецца ствараць манументальныя вобразы, а акцэнтуйце ўвагу на штодзённым iснаванні герояў у часы ваеннага лiхалецця i акупацыi. У той жа момант аўтар рамана нiчога не спрашчае – яго твор пазбаўлены iдэйных штампай.

Мова рамана iндывiдуалiзавана ў залежнасцi ад персанажаў, iх сацыяльнага статусу i культурнай дасведчанасцi. Трэба заўважыць, што многiя героi рамана – высокаадукаваныя людзi са складанай духоўнай i душэўнай арганiзацыяй, напрыклад Гонза i Пэпiк, блiжэйшыя за астатнiх да ўнутранага свету аўтара, яго асобы i жыццёвых перыпетый.

Не зважаючи на тое, што раман пісаўся ў савецкі час, К. Птачнік вуснамі сваіх герояў – перш за ўсё праз балючыя разважанні Пэпіка ў святле перажытага – уздымае пытанне пра Бога. Непрыстасаваны да жыцця малады хлопец пакутуе ад разумення несправядлівасці. «О боге. В самом ли деле он справедлив и всемогущ? И непогрешим? Зачем же тогда он посылает тяжкие испытания людям, почему разрешает им пасть и не протянет спасительную руку?

Размышления о боге не приносят покоя моей истерзанной душе, наоборот, они рождают в ней протест и кощунство.

– Почему, – говорю я, обращаясь к тому вездесущему, который заполняет и безбрежную ночь надо мной. – Почему ты такой? В твоём самопожертвовании слишком много показного, ты самодоволен, ты любишь себя. Разве твой жест самоотречения не был нарочитым, разве не вызван он стремлением понравиться людям? Разве ты принес искупление человечеству, если сам ввергаешь его в такие страдания, каких не выдумал бы и сатана? Неужто, по твоему разумению, первородный грех Адама и Евы так велик, что за него должны страдать миллионы потомков, невинных, как агнцы? Слишком уж ты мстителен, и это делает тебя похожим на тех, кто носит крест свастик, кто распял на кресте целые народы, женщин и детей. В своей злобе ты слишком похож на тех, кто уничтожил Лидице. Разве это не так? Или ты не хочешь вмешиваться в дела мира сего, где царят произвол и безумие, и с высоты безразлично взираешь на истребление слабых, на стократ повторяемую Голгофу? Вправе ли ты называться отцом небесным тех, кого сам зовешь “сыновья и дочери мои”? Разве отец относится к своим детям так, как относишься к людям ты, пославший сына своего, дабы он доказал им любовь твою? Где же эта любовь? Где твоя справедливость? Почему ты не поможешь людям, молящим о помощи, почему не вмешался им, почему ты глух к молитвам, которыми сам научил людей? Зачем ты притворяешься всемогущим, если не в силах помочь? А если в силах, то почему бездействуешь? Как ты можешь видеть эту бойню и не покарать виновников, ты, без колебаний покаравший первых людей, нарушивших твой запрет?

Разве ты не сказал: “Не убий!”?

Не сказал: “Не укради!”?

Не сказал: “Не прелюбодействуй!”?

А они убивают, грабят, насилуют. И ты молча смотришь на это, видя, как разбивают скрижали с твоими заветами и оскверняют все, что свято даже нам, кто не считает себя твоими сынами.

Зачем ты, бесплотный, несуществующий, сулишь нам, людям, эфемерные блага на том свете, куда руки убийц отправляют ныне тысячи тысяч людей?

Не думай, что я упрекаю тебя потому, что таю в душе обиду, горе, сознание бессилия. Я не претендую на право корить и судить тебя. Но я прозрел, ибо в бессонные ночи, когда из меня постепенно уходила жизнь, я оставался с тобой наедине и не боялся, и не молил, а в собственном сердце черпал силу и смог постичь и преодолеть тебя. Я думал о тебе так много, что теперь не нахожу слов. И я понял, что тебя нет, что ты не можешь существовать. Ты лишь представление, Сон, Фата-моргана, к которой люди тщетно стремятся в самые трудные минуты своей единственной жизни. К чему же стремиться мне, переставшему верить в себя?»¹. Прыведзены пасаж дэманструе ваганні Пэпіка і, верагодна, самога К. Птачніка, а таксама можа быць ахарактарызаваны як пэўная багаборчая лінія ў рамане.

Пісьменнік вельмі актыўна ўжывае ў рамане метафары і працуе з дэталямі. Ён падрабязна апісвае навакольныя пейзажы і гарады, праз якія ехалі і ў якіх працавалі героі. Прысутнічаюць у творы дэталёвыя партрэты персанажаў. Напрыклад, Кованду К. Птачнік малюе такім чынам: «Крепкий, плечистый, словно вытесанный из твердого сучковатого бука, с крутым подбородком, заросшим реденькой щетиной, он сидел прямо, закрыв глаза и сложив на коленях большие натруженные руки»².

Пісьменнік паказвае, як змяняюцца яго персанажы, як адбываецца іх сталенне і выхаванне пачуццяў, крышталізуюцца іх погляды: «А вот теперь, когда мы то и дело меняем пристанище и не знаем, вернемся ли вечером на койку, с которой встали утром, угасает наша приверженность к вещам и растет тяга друг к другу, человека к человеку, складывается коллектив, внутренняя жизнь которого не меняется, в какую бы он ни попал обстановку, ибо от нее теперь уже почти не зависит наше довольство жизнью, ощущение безопасности и доброе расположение духа. Мы связаны сознанием общности своей судьбы, совместных лишений и радостей, сознанием нерушимого братства и общих обид, которые мы переносим, общей жажды свободы, общей всем нам ненависти. Мы перестаем предаваться личным чувствам и проникаемся духом содружества. Мы – единое

¹ Птачник К. Год рождения 1921.

² Тамсама.

целое, мы коллектив, который нельзя ни расчленить, ни разложить. Быть дома – значит быть с вами, Гонзик и Карел, Мирек и Кованда, Фера и Ирка, Густа, Эда, Богоуш, Пепик, Петр! Быть вместе с вами в комнате, в убежище, все равно где! Это ощущение “я дома” – самое радостное для каждого из нас, оно знакомо нам всем до одного и невозможно не поддаться ему»¹. Такі запіс робіць у дзённіку Пэпik, паказваючы, што калектыў склаўся і пачуццё радзімы выкрышталізавалася ва ўсіх хлопцаў пад уплывам страшнай і жорсткай рэальнасці. Кожны быў вымушаны заняць тую ці іншую жыццёвую пазіцыю.

Як адзначалася раней, усе вобразы можна аднесці да дзвюх вялікіх груп, тым не менш дзеючыя асобы рамана вельмі розныя, на чым аўтар наўмысна акцэнтуюе ўвагу. Персанажаў нельга падзяліць на галоўных і другасных. Яны становяцца своеасаблівай праекцыяй, з аднаго боку, чэшскай нацыі, з другога – нямецкай, дэманструючы розныя мадэлі паводзін, светапогляды і шматстайнасць псіхалагічных тыпаў. Паступова ўсе чэшскія хлопцы з працоўнай роты, за выключэннем Оліна, цвёрда займаюць антываенную, антыфашысцкую пазіцыю, а некаторыя з іх пераймаюць камуністычныя ідэі. «Героі Птачніка выходзяць пераможцамі, яны не раструшчаныя акаляючымі іх жахамі, таму што яны набылі ў цяжкіх умовах фашысцкага рабства новае разуменне жыцця, якое ператварыла большасць з іх з пасіўных ахвяр у барацьбітоў»².

Такім чынам, раман К. Птачніка «Год нараджэння 1921» дэманструе змену падыходаў да тэмы Другой сусветнай вайны ў чэшскай літаратуры 1950-х гг. У цэнтры ўвагі аказваюцца трагічныя перыпетыі мірнага насельніцтва. Аўтар засяроджваецца на феномене пакалення «татальна мабілізаваных», да якога належаў і сам. Паказваючы жыццё маладых хлопцаў у Германіі, ён уздымае шэраг маральна-этычных праблем, а таксама раскрывае перад чытачом нямецкую і чэшскую рэчаіснасць праз прызму экзістэнцыяльнага светапогляду. Раман паліфанічны, насычаны ўнутранымі маналагамі. Значнае месца ў ім займаюць рэфлексійныя пасажы і дзённікавыя запісы герояў. Актыўна скарыстаны пейзаж і партрэт. Увогуле можна казаць пра багацце ідэйнай і мастацкай палітры рамана, што абумоўлівае яго актуальнасць для сучаснага чытача.

¹ Птачник К. Год рождения 1921.

² Бернштейн И., Олонова Э. Современный чешский и словацкий роман. С. 119.

Пытанні для самакантролю

1. У чым заключаецца спецыфіка «другой хвалі» чэшскай ваеннай прозы?
2. Раскрыйце гістарычны лёс «татальна мабілізаваных» у Чэхаславакіі.
3. Вылучыце аўтабіяграфічны складнік рамана К. Птачніка «Год нараджэння 1921».
4. Прасачыце ўвасабленне сутнасці фашызму ў рамане К. Птачніка «Год нараджэння 1921».
5. Раскрыйце трагічныя перыпетыі мірнага насельніцтва ў рамане К. Птачніка «Год нараджэння 1921».
6. Назавіце рысы рамана К. Птачніка «Год нараджэння 1921» як хронікі.
7. Раскрыйце псіхалагізм вобразаў персанажаў рамана К. Птачніка «Год нараджэння 1921».
8. Ахарактарызуйце раман К. Птачніка «Год нараджэння 1921» як комплекс унутраных маналогаў. У чым праяўляецца мастацкая паліфанія ў творы?
9. Акрэсліце багацце мастацкай палітры рамана К. Птачніка «Год нараджэння 1921»: пейзажы, партрэты, дзённікавыя запісы, рэфлексійныя пасажы.
10. Вылучыце судноснасць герояў (чэхаў і немцаў) рамана К. Птачніка «Год нараджэння 1921» з рознымі ідэйнымі пазіцыямі.
11. Знайдзіце ў рамане К. Птачніка «Год нараджэння 1921» метафары і дэталі, якія з'яўляюцца важнай часткай паэтыкі твора.

2.5. Ёзаф Шкворацкі.

Наватарства рамана «Маладушныя»

ў чэшскай прозе

Раман чэшскага пісьменніка Ё. Шкворацкага (1924–2011) «Маладушныя» (1949) быў напісаны ў пачатку сацыялістычнага перыяду ў Чэхаславакіі адразу пасля ўсталявання камуністычнага рэжыму ў 1948 г., калі ў чэшскай літаратуры стаў гвалтоўна насаджвацца сацыялістычны рэалізм.

«Раман радыкальна разыходзіўся з тагачаснымі літаратурнымі і ідэалагічнымі схемамі і канонамі»¹, – адзначаў чэшскі літаратуразнаўца П. Блажычак. У той час надрукаваць кнігу аднаго з самых вольналюбівых і незалежных аўтараў другой паловы XX ст., зразумела, не было магчымасці, паколькі ні паводле тэматыкі, ні паводле паэтыкі яна не адпавядала афіцыйна дазволенай літаратурнай парадыгме.

¹ *Blážíček P. Škvoreckého «Zbabělci». Praha, 1992. S. 7.*

Кніга была выдадзена пазней, у 1958 г., пасля палітычнай адлігі. Аднак неўзабаве стала ясна, што з'яўленне рамана было дачасным, паколькі кансерватыўнае крыло Камуністычнай партыі Чэхаславакіі выкарыстала яго як падставу для падаўлення руху лібералізацыі ў грамадстве і культуры. Была распачата кампанія супраць аўтара і яго рамана. Ё. Шкворацкага пакаралі, а людзей, адказных за выданне кнігі, звольнілі.

Сучасная чэшская літаратурная крытыка адназначна называе твор адным з найлепшых і самых значных у чэшскай пасляваеннай прозе¹. Ё. Шкворацкі, знаўца амерыканскай літаратуры і перакладчык У. Фолкнера, Э. Хэмінгуэя і іншых амерыканскіх пісьменнікаў, спрабаваў спалучыць у сваім рамане традыцыі чэшскай сатырычнай прозы і прыёмы, уласцівыя для заходняй літаратуры XX ст.

Тое, што паміж напісаннем і выданнем кнігі прайшло 10 гадоў, што складае асобны перыяд творчасці пісьменніка, многае з якога было страчана, на думку чэшскай даследчыцы літаратуры Г. Коскавай, вельмі істотна². Першы твор пісьменніка адлюстравваў рэдкі талент маладога творцы. «Значны гістарычны момант канца Другой сусветнай вайны і патрыятычнае паўстанне супраць немцаў пад аўтарскім пяром ператварыліся ў калейдаскоп асобных індывідуальных лёсаў, якія ўсе разам склалі маласімпатычны вобраз малага чэшскага мястэчка канца вайны. Косталецкае паўстанне стала пэўнай мініяцюрай, мікракосмам Вялікай патрыятычнай вайны, ахвяры якой мы звыклі лічыць на мільёны»³. Косталецкія падзеі паказваюць людзей без фальшывых гістарычных масак, таму жыццё кожнага героя можа ўспрымацца чытачом як трагедыя ў пэўным сэнсе.

Дзеянне ў рамане адбываецца ў маленькім горадзе паўночнай Чэхіі Костальцэ (фіктыўная назва, пад якой хаваецца родны горад пісьменніка Нахад). Апісваюцца апошнія дні нямецкай акупацыі Чэхіі і Маравіі з 4 па 11 мая 1945 г. Раман мае форму вольна структураванага дзённіка, які вядзе 20-гадовы хлопец Дані Сміржыцкі, у якім па шэрагу рыс мы можам пазнаць аўтара. У творы падзеі апісваюцца нібыта пратакольна, без ацэнак і характарыстык. Вялікую ролю адыгрывае іронія, якая ўзнікае пры супастаўленні розных падзей, учынкаў і памкненняў і якую аўтар падае як іронію самога жыцця.

Дарэчы, пазней чэшская літаратурная крытыка стала адносіць творчасць Ё. Шкворацкага да іранічнай прозы разам з раманамі

¹ *Trensky P.* Josef Škvorecky. Jinočany, 1995. S. 34.

² *Kosková H.* Hledání ztracené generace. Jinočany, 1996. S. 70.

³ Тамсама.

М. Кундэры і Б. Грабала. Тым не менш Ё. Шкворацкі не ставіў мэты стварыць сатыру на рэчаіснасць, ён адлюстроўваў жыццё, як яно ёсць, падобна Э. Хэмінгуэю. Менавіта маладосць яго 20-гадовага апавядальніка і вызначае пункт гледжання на тое, што адбываецца, менавіта ў ім своеасаблівасць рамана-сведчання пра першыя дні чэхаславацкай незалежнасці пасля вызвалення краіны Чырвонай арміяй.

Сям'я Дані мае даволі высокі сацыяльны статус, а сам ён пасля заканчэння школы абавязаны працаваць рабочым на мясцовым заводзе Месершміта, што поўнасцю адпавядае біяграфічным перыпетыям пісьменніка. Эпічныя эпізоды рамана чаргуюцца з медытатывнымі і спавядальнымі пасажамі, а таксама апісаннямі пэўных драматычных падзей, у якіх удзельнічае галоўны герой. Кожная з васьмі глаў рамана прысвечана аднаму майскаму дню. Главы розныя па аб'ёме: самая вялікая займае амаль 90 старонак, а самая маленькая – усяго 4. Сюжэтна кожная глава пачынаецца з таго, як Дані сыходзіць з дому, а заканчваецца тым, што ён вяртаецца дахаты. Выключэннем з'яўляецца першая глава, у якой дзеянне пачынаецца ў іншых месцах, а таксама чацвёртая, калі герой хварэе і сядзіць дома. Дані марыць пра каханне і незвычайную дзяўчыну, якую ён сустрае ў Празе, куды паедзе вучыцца ва ўніверсітэце, аднак пакуль закаханы ў Ірэну. Акрамя таго, ён грае на саксафоне: джаз – яго вялікае захапленне (дарэчы, джазавай музыкай захапляўся і сам пісьменнік).

У рамане «Маладушныя» апісаны час Пракскага паўстання і яго водгалас у меншых гарадах, але яго нельга назваць гістарычным, паколькі ў цэнтры ўвагі – унутранае жыццё выдуманых персанажаў. Тым не менш гістарычны фон вельмі важны, паколькі вызначае ўплыў на галоўнага героя і фарміруе кампазіцыю. Дані становіцца храністам падзей, у якіх удзельнічае як усвядомлена, так і выпадкова. Астатнія персанажы не асветлены пісьменнікам у належнай меры. Найбольшая ўвага надаецца прыгожай дзяўчыне Ірэне, якая становіцца аб'ектам эратычных мар і думак Дані. Аднак і яна паказана не як персанаж, які жыве самастойным жыццём, а, хутчэй, як тая, хто існуе ў свеце і разважаных апавядальніка.

Ё. Шкворацкі апісвае апошнія дні акупацыі і Пракскае паўстанне, якое атрымала назву «народнай рэвалюцыі». Па сутнасці, яно не мела вялікага ўплыву на ход Другой сусветнай вайны, паколькі пачалося ўжо пасля смерці Гітлера, калі перамога Савецкай арміі была непазбежнай, як і капітуляцыя Германіі. Так, былі баі і ахвяры з абодвух бакоў, але, на думку сучасных чэшскіх гісторыкаў, культуролагаў і літаратуразнаўцаў, Пракскае паўстанне ў савецкі час палітызавалася,

з яго быў створаны ідэалагічны і значна перабольшаны міф. Камуністычная прапаганда пачала называць яго «нацыянальнай рэвалюцыяй» і падносіць як змаганне пралетарыяту супраць капіталізму, які быў прадстаўлены нацысцкім рэжымам. У літаратуры і фільмах такая інтэрпрэтацыя падзей асабліва культывавалася пасля 1948 г., калі камуністы ўзялі ўладу ў краіне ў свае рукі. Аднак, наватарства рамана Ё. Шкворацкага заключалася ў тым, што ён паказаў Пражскае паўтанне не праз прызму ідэалогіі, а вачыма звычайнага чалавека «знізу», без пафасу.

У творы гістарычная падзея пададзена як шэраг актаў супраціву дзеля самазахавання. Гераічнага пафасу, уласцівага савецкаму паказу ваенных падзей, няма. Ё. Шкворацкі паказвае, што ў тыя майскія дні пераважалі боязь, маладушша, помста і жорсткасць. Наперад выступае абсурд, і менавіта яго адчуванне становіцца галоўным пры апісанні апошніх дзён вайны на чэшскай тэрыторыі. Праз яго пісьменнік асуджае войны, пануючы гвалт і ідэалагічную сістэму, якая іх выклікала.

Важны складнік рамана – пошук аўтарам праз свайго героя разумення падзей, якое знаходзіцца па-за межамі палітыкі, ідэалогіі і пэўных дагматаў. Гэта экзистэнцыяльны погляд на падзеі. Аднак, спрабуючы вывесці свой твор з гісторыка-палітычнай сістэмы кардынат, аўтар тым самым дэманструе залежнасць ад іх. Усе чэхі паказаны раздзеленымі на тры групы. Першую складае старэйшае пакаленне – прадстаўнікі перадваеннага прывілеяванага пакалення, якія хочуць дасягнуць жаданай мэты – рэвалюцыі – праз дамову з немцамі, без рызыкі і страт. Другая група – камуністы, яны больш радыкальныя. І ўрэшце трэцяя група – індывідуалісты, пераважна анархічна скіраваныя, якія кожны па-свойму бачыць рэвалюцыйны шлях. Амаль усё ў іх жыцці фарміруюць абставіны.

Апісаны Ё. Шкворацкім Косталец застаўся ў баку ад эпіцэнтра паўстання, але майскія дні 1945 г. былі і тут вельмі вірлівымі. Жыхары зрывалі нямецкія сцягі і шыльды на нямецкай мове і вывешвалі чэхаславацкія сцягі. Аднак калі немцы праходзілі праз горад, паводзіны жыхароў мяняліся ў залежнасці ад абставін: калі яны бачылі стомленасць і дэзарыентаванасць немцаў, то пачыналі поўніцца рэвалюцыйным натхненнем; калі ж нямецкія салдаты дэманстравалі жорсткасць і рашучасць, жыхары хаваліся і здымалі свае сцягі.

У Костальцы быў сфарміраваны дабравольніцкі атрад, куды ўступіў і Дані. Адбыліся сутычкі з немцамі, з'явіліся забітыя і параненыя.

Блытаніна ў горадзе нарасталала, калі яго вуліцамі сталі праходзіць былыя зняволеныя і вязні канцлагаў.

Многія падзеі апошніх дзён вайны Ё. Шкворацкі апісвае не праз індывідуальную і калектыўную трагіку, а з дапамогай сатыры і гратэску. Напрыклад, калі над горадам нізка пралятаў нямецкі знішчальнік, у мэра горада здарыўся сардэчны прыступ. Адвага і смеласць удзельнікаў так званай народнай рэвалюцыі стала нарастаць, калі ў горадзе з'явіліся першыя савецкія салдаты, менавіта тады мясцовыя «героі» пачалі здэкавацца з захопленых у палон нямецкіх салдат.

Падзеі падаюцца з перспектывы шараговага, аднак зусім не найўнага назіральніка. Яго разважанні глыбока інтэлектуальныя. Аўтар паказвае, што Дані не хоча ўспрымаць і асэнсоўваць тое, што праходзіць перад яго вачыма, праз навізанае бачанне. Пра гэта сведчаць ужо першыя радкі рамана, калі галоўны герой размаўляе з хлопцамі ўдзельнікамі джазавага гуртка: «Сядзелі мы ў Порт Артуры і Бэні сказаў: “Дык рэвалюцыя адкладаецца на нявызначаны час”. – “Так”, – мовіў я і сунуў кавалак у рот. – “Па тэхнічных прычынах, ці не так?”»¹

Тэме неабходнасці рэвалюцыі прысвечаны і ўнутраны маналог Дані. Апісаныя рэвалюцыйныя падзеі пазбаўляюцца ганаровага і высакароднага німба, але не наўпрост. Многае паказваецца бессэнсоўным праз гратэскныя дэталі і метафары. Дарэчы, чэшскія літаратуразнаўцы адзначаюць, што пачатак рамана мае шмат падобнага з пачаткам знакавага твора Я. Гашака «Прыгоды ўдалага ваякі Швейка». Сапраўды, пэўнага ўплыву чэшскага пісьменніка першай паловы XX ст. на Ё. Шкворацкага нельга не заўважыць, нават нягледзячы на тое, што ў Я. Гашака дамінуе сатырычная стыхія, а ў Ё. Шкворацкага – суцэльная іронія.

Варта памятаць, што на ўспрыманне падзей галоўным героем уплывае яго малады ўзрост. Дані пастаянна знаходзіцца ў добрым настроі, яму ўсё падабаецца і усё цікава: і родны Косталец, і рэвалюцыя, і дзяўчаты, і хлопцы, з якімі ён грае джаз. Зразумела, што такія адносіны да свету крыху зніжаюць драматызм гістарычных падзей, але і надаюць своеасаблівасць успрыняццю першых майскіх дзён у Чэхаславакіі, калі сыходзілі немцы і з Чырвонай арміяй надыходзіла перамога. Малады ўзрост дазваляе Дані назіраць за падзеямі нібы вачыма старонняга назіральніка і часам аўтсайдара.

У рамане яскрава прасочваецца сатырычная лінія. Сатыра Ё. Шкворацкага перш за ўсё скіравана супраць сярэдняга класа, да якога

¹ Škvorecký J. Zbabělci. Praha, 1958. S. 11.

належыць і галоўны герой, які тым не менш не хоча прымаць лад жыцця і погляды на свет сваёй сацыяльнай групы. Рабочы клас, які звычайна атаясамліваўся з камуністычнай ідэалогіяй, абмаляваны ў творы вельмі павярхоўна. Прадстаўнікі асяродку, да якога належыць Дані, індывідуалізаваны, камуністы ж выклікаюць у хлопца павагу і адначасова непакой, але мэты і свайго класа, і камуністаў для яго аднолькава незразумелыя. Тое ж можна сказаць і пра стаўленне галоўнага героя да Чырвонай арміі, якая падаецца яму слаба дысцыплінаванай, а салдаты – падобнымі да азіятаў. Дані, глядзячы на іх, успамінае верш А. Блока «Скіфы», дзе прысутнічаюць ніцшэанскія настроі. Герой адчувае віталісцкую сілу ў савецкіх салдатах.

Зусім у іншай танальнасці Ё. Шкворацкі апісвае пампезныя прамовы высокіх савецкіх ваенных чыноўнікаў і прадстаўнікоў чэшскага ўлад у гонар перамогі ў Костальцы. Аўтар зноў звяртаецца да сатыры. Галоўны прамोўца, савецкі генерал, – гэта чырвонатвары таўстун з іхцелем, абвешаным медалямі, на якім няма вольнага месца. Гратэска выглядае фінальная сцэна, у якой жыхары слухаюць гімн СССР, пасля – гімн Чэхаславакіі, а потым – гімны Францыі і Вялікабрытаніі.

Дзеянне рамана сканцэнтравана вакол канфлікту паміж немцамі і чэхамі. Ідэйны канфлікт, які мы можам назваць цэнтральным, – гэта канфлікт пакаленняў. Дані і іншыя хлопцы шукаюць новы ідэал, новыя каштоўнасці і інстынктыўна разумеюць, што сацыялістычная рэвалюцыя і камуністы не адкрыюць патрэбныя ім гарызонты, а наадварот, будуць спрабаваць стварыць лад жыцця, непрымальны для іх. Тэма рэвалюцыі пастаянна паўтараецца ў рамане. Аўтар праз малявых персанажаў паказвае існаванне двух супрацьлеглых паняццяў рэвалюцыі: як спосаб абнаўлення жыцця і як сродку захаваць былое. Калі па радыё гавораць, што Пражскі Град гарыць, бацька Дані перажывае і пакутуе ад адчаю, а ў сэрцы Дані расце пачуццё, што ўзнікне нешта новае.

Ё. Шкворацкі ўпершыню ў чэшскай літаратуры паказаў вызваленне краіны савецкімі войскамі ў зніжаным, гратэскным і іранічным выглядзе. Перамога над немцамі ў Чэхаславакіі паўстае без пафасу і гераізацыі падзеі і людзей, якія ў ёй удзельнічалі. Аўтар «не распыаецца» ў падзяках Савецкаму Саюзу і Чырвонай арміі, што было абавязковым для афіцыйнай літаратуры пасля 1948 г. Савецкіх салдат пісьменнік называе трохі зневажальна «русакамі». Як ужо згадвалася, рускі генерал паказаны па-гашакаўску камічна. Напрыклад, калі падчас яго прамовы да мясцовых жыхароў раптам аднекуль гучыць аўтаматная чарга, ён бяжыць хавацца.

Такім чынам, у рамане пануе іранічная стыхія, якая фарміруе пункт гледжання на гістарычныя падзеі і рэчаіснасць пасля перамогі «народнай рэвалюцыі», як яе называла тагачасная чэшская гістарыяграфія. Іранічна падаецца вобраз чэшскіх абывацеляў-буржуа, савецкіх воінаў, галоўнага героя Дані, яго сяброў і дзяўчыны Ірэны. Наватарства Ё. Шкворацкага заключалася ў неартадаксальным падыходзе да матэрыялу, што па тым часе гучала як новая праўда. Пісьменнік ні з чаго не здзекуецца, але палемізуе з распаўсюджаным у савецкай літаратуры аднабаковым, класавым падыходам да ваенных падзей. На нашу думку, у рамане пануе гуманістычны, экзістэнцыяльны прынецп разгляду рэчаіснасці і людзей. Аўтар выступае за веру ў дабрыню ў найвышэйшым сэнсе.

Падкрэслім, што асноўны мастацкі сродак, які скарыстаны ў рамане, – дэгераізацыя. Нават Дані ў Ё. Шкворацкага – адзін з маладушных, пра якіх ён сам распавядае. Хлопец часцей за ўсё кіруецца эгаістычнымі матывамі: жаданнем падабацца дзяўчатам, туюй па сяброўстве, страхам за сваё жыццё, жаданнем займацца джазам і вывучаць англасаксонскую культуру.

Як адзначалася вышэй, «Маладушныя» – першы раман Ё. Шкворацкага, у якім даволі шмат агульнага паміж апавядальнікам і аўтарам. Абодвум, напрыклад, уласцівы падсвядомы экзістэнцыялізм як адчуванне жыцця маладога пакалення, якое страціла рэлігію і веру ў Бога ў якасці сістэмы маральных норм і калектыўнага разумення сэнсу быцця, мела трагічны вопыт таталітарных сістэм і якому засталіся толькі туга і ўсведамленне каштоўнасці асабістага жыцця, маральнай адказнасці за свае ўчынкі і іх наступствы для іншых людзей. Маладыя людзі ў рамане добра адчуваюць хуткаплыннасць часу і нянавісць да ўсяго, што можа гэта жыццё перарваць альбо знішчыць, прадусім вайны.

Раман першапачаткова ўспрымаўся як правакатыўны і камуністамі, і іх праціўнікамі, паколькі Дані і яго сябры былі прадстаўнікамі чэшскай буржуазіі. Дарэчы, у прадмове да першага выдання падкрэслівалася, што кніга – сатыра на маладушша і баязлівасць чэшскай буржуазіі, і толькі праз такую інтэрпрэтацыю яе надрукавалі ў савецкі час у Чэхаславакіі. Па сутнасці, у такім падыходзе ёсць доля праўды, але раман і сёння не страціў актуальнасці, бо ў ім ёсць і нешта большае, чым тое, што відавочна адразу.

Пры напісанні твораў Ё. Шкворацкі натхняўся амерыканскай літаратурай, перш за ўсё прозай Э. Хэмінгуэя, таму ў рамане «Мала-

душныя» мы знойдзем кароткія сказы, якія пазбаўлены лірызму і даюць чытачу моцнае адчуванне эпічнасці. Г. Коскава вызначала гэту асаблівасць як «тэлеграфічны стыль Шкворацкага»¹.

Як і творы Э. Хэменгуэя, раман чэшскага пісьменніка патрабуе дадумвання, паколькі мае багаты падтэкст. У гэтым яго вялікая каштоўнасць і патэнцыял для сучасных чытачоў і даследчыкаў. Нягледзячы на вельмі сціслую кампазіцыю (восем дзён, якія сталі мяжой паміж двума перыядамі чэшскай гісторыі), аўтару ўдалося стварыць панарамную карціну жыцця малага горада, ахарактарызаваць усе сацыяльныя слаі і палітычныя плыні. Вобразы і характары паўстаюць як сапраўдныя. Безумоўна, гэтаму паспрыяла гутарковая мова, якая пануе ў творах усяго першага творчага перыяду Ё. Шкворацкага. Вялікую ролю адыгрываюць дыялогі, якія займаюць значную тэкставую прастору рамана і становяцца адметнай рысай стылю пісьменніка не толькі ў названым творы, але і ў іншых.

Аўтар першай англамоўнай манаграфіі пра творчасць Ё. Шкворацкага Т. Салецкі пісаў, што раман інтэрнацыянальны, хаця створаны на чэшскім правінцыяльным матэрыяле, бо ў ім прысутнічаюць звароты да амерыканскіх фільмаў, эпіграфы з сусветнай літаратуры, паказаны розныя нацыянальныя групы, што праходзяць праз Косталец; у тэксце ўжываюцца лацінская, нямецкая, англійская, руская мовы, згадваюцца галоўныя ідэйныя плыні XX ст. (каталіцызм, гуманізм, камунізм і фашызм), у рамане створаны вобраз маладога творчага хлопца з правінцыі і прысутнічае іранічная медытацыя пра гісторыю і ідэалогію².

Раман Ё. Шкворацкага «Маладушныя» стаў ключавой падзеяй чэшскага пасляваеннага літаратурнага жыцця. Наватарскі стыль, кампазіцыя, тон, вобразы і ідэі паўплывалі на цэлае пакаленне чэшскіх пісьменнікаў. Для многіх крытыкаў і чытачоў першая кніга пісьменніка стала сведчаннем яго вялікага мастацкага таленту і майстэрства, межы якіх у наступных кнігах былі яшчэ больш пашыраны.

Пытанні для самакантролю

1. Раскрыйце гісторыю стварэння рамана Ё. Шкворацкага «Маладушныя».
2. Патлумачце, у рэчышчы якога літаратурнага трэнду перспектыўна і мэтазгодна разглядаць раман «Маладушныя» і творчасць Ё. Шкворацкага.

¹ Kosková H. Hledání ztracené generace. S. 71.

² Solecky T. Prague Blues: The Fiction of Josef Skvorecky. Toronto, 1990. S. 52.

3. З якімі пісьменнікамі і творамі можна суаднесці мастацкі свет Ё. Шкворацкага?

4. У чым заключаецца наватарства рамана Ё. Шкворацкага «Маладушныя»?

5. Ахарактарызуйце вобраз галоўнага героя рамана Ё. Шкворацкага «Маладушныя» Дані Сміржыцкага.

6. Акрэсліце стыхіяю смеху ў рамане: гумар, сатыра, іронія. Знайдзіце ў творы прыклады іх праявы.

7. Параўнайце вобразы аўтара і апавядальніка ў рамане Ё. Шкворацкага «Маладушныя».

8. Раскрыйце канфлікт пакаленняў у рамане Ё. Шкворацкага «Маладушныя».

9. Вылучыце ўплывы і паралелі ў творчасці Ё. Шкворацкага і амерыканскіх пісьменнікаў.

10. Ахарактарызуйце Ё. Шкворацкага як пераемніка гашакаўскай традыцыі ў чэшскай літаратуры.

2.6. Багуміл Грабал

2.6.1. Тэма вайны ў аповесці

«Цягнікі спецыяльнага прызначэння»

На думку Г. Коскавай, аповесць «Цягнікі спецыяльнага прызначэння» (1965) адкрывае ў творчасці слыннага чэшскага празаіка Б. Грабала (1914–1997)¹ другі перыяд, усе творы якога вылучаюцца моцным эпічным пачаткам. Пісьменнік вяртаецца ў мінулае, у гады сваёй маладосці, калі ён працаваў служачым на чыгунцы. Б. Грабал звяртаецца да традыцыйнай рэалістычнай эстэтыкі і адрасуе аповесць шырокаму чытацкаму колу.

«Цягнікі спецыяльнага прызначэння» – аповесць не толькі пра Другую сусветную вайну, але і пра тое, як малады хлопец паступова сталее і становіцца мужчынам. Апавядальнікам і галоўным героем твора з’яўляецца 22-гадовы практыкант Мілаш Грма. Дзеянне адбываецца ў лютым 1945 г. на маленькай чыгуначнай станцыі Кастамлаты, куды Мілаш вяртаецца з псіхіятрычнай клінікі, дзе апынуўся пасля спробы самагубства з-за няўдалага першага сексуальнага вопыту. На сваім працоўным месцы ён аказваецца ў той момант, калі ўсе служачыя ўзрушаны цалкам неваеннымі падзеямі: дзяжурны па станцыі Губічка паставіў на азадку тэлефаністкі Здэнечкі станцыйныя пячаткі.

¹ Kosková H. Hledání ztracene generace. S. 47.

Яе маці ініцыявала расследаванне, і з гэтай нагоды прыехала камісія. Праз станцыю тым часам праязджае шмат цягнікоў, сярод якіх вельмі многа нямецкіх – спецыяльнага прызначэння з параненымі і зброяй. Яны ідуць, каб спыніць паразу Рэйха.

На адзін з такіх цягнікоў бяруць працаваць Мілаша. Ён выпадакова пазбягае смерці і вяртаецца. Аднак крыху пазней пагаджаецца дапамагчы ўзарваць цягнік са зброяй і тэхнікай. Прапанова паступае ад таго самага Губічкі, з-за якога распачаўся скандал з пячаткамі. Заданне ад партызан прывозіць вельмі прыгожая дзяўчына, з дапамогай якой Мілаш становіцца сапраўдным мужчынам і пазбаўляецца сваіх праблем і комплексаў. Ён удала выконвае баявое заданне, забівае нямецкага салдата, аднак і сам атрымлівае смяротнае раненне. У фінале твора Мілаш і нямецкі салдат ляжаць побач, сцякаючы кроўю.

Аповесць стала чацвёртым афіцыйна выдадзеным пражаным сацыненнем Б. Грабала, і яна моцна адрозніваецца ад раней напісанага аўтарам. Тут прысутнічае вельмі ясна абазначаная сюжэтная лінія, якая падаецца ад імя апавядальніка. У папярэдніх творах пісьменніка адсутнічае якая-небудзь іерархія падзей і аповедаў, хаця звычайна іх шмат, і яны вядуцца ад імя розных персанажаў. У аповесці «Цягнікі спецыяльнага прызначэння» ў цэнтры ўвагі – супрацьпастаўленне інтымнага жыцця маладога хлопца і жорсткіх ваенных рэалій. Аўтар паказвае, як чалавек міжволі аказваецца ўцягнутым у смяротныя перыпетыі і гіне. Фінал па канстрасце з агульнай танальнасцю і трагікамічным апісаннем падзей, успрымаецца як надзвычай трагічны: галоўны герой сустракае смерць у тыя хвіліны, калі здолеў нарэшце перарасці свае псіхалагічныя комплексы і траўму няўдалага сексуальнага вопыту. Разам з тым героі ўспрымаюцца як тыповыя, што таксама вельмі нехарактэрна для мастацкай карціны свету Б. Грабала. Пісьменнік паказвае, як вайна пранікае ў звычайнае жыццё звычайных людзей.

Паводле меркавання Г. Коскавай, жанр твора «Цягнікі спецыяльнага прызначэння» па маштабнасці тэмы і глыбіні пранікнення ў экзістэнцыю чалавека можа, нават нягледзячы на невялікі аб'ём, быць вызначаны як раман. Б. Грабалу ўдалося на прыкладзе жыцця малой правінцыйнай чыгуначнай станцыі адлюстравать атмасферу страху і надзеі ў канцы вайны. Адначасова ён вельмі яскрава і пластычна намаляваў розныя людскія тыпажы: пана начальніка станцыі і яго жонкі, дзяжурнага Губічкі, маладога Мілаша Грмы – ва ўсёй іх чалавечай шматстайнасці, часткай якой становіцца «дэграіраванае

геройства». Сюжет розгортаецца на фоне любоўных няўдач Грмы і яго спробы самагубства.

Аповесць узнікла пасля перапрацоўкі ранейшых пражаных тэкстаў, напрыклад экзістэнцыяльнай навэлы «Каін» (1949) і апавядання «Сустрэчы і візіты» (1953). Некаторыя чэшскія даследчыкі адзначаюць уплыў на мастацкі свет Б. Грабала мастацкіх твораў на тэмы самагубства або псіхалагічнай траўмы на глебе неразделенага кахання, напрыклад, раманаў Ё. Гётэ «Пакуты маладога Вертэра» і А. Камю «Чужаніца». Гэта ставіць чэшскага пісьменніка ў шэраг аўтараў, творчасць якіх трэба інтэрпрэтаваць праз прызму экзістэнцыяльнага бачання гістарычных падзей і чалавечых учынкаў.

Аповесць «Цягнікі спецыяльнага прызначэння» не была аднесена пасля выхаду ў свет да вяршынь чэшскай прозы 1960-х гг., да твораў, што сфарміравалі культурную і літаратурную атмасферу лібералізму і вольналюбства, як проза Ё. Шворацкага, М. Кундэры, Л. Вацуліка, В. Лінгаратавай. Пазней, у часы нармалізацыі, творчасць Б. Грабала не была папулярнай у афіцыйных колах, як і сам аўтар. Аднак сёння мы можам сцвярджаць, што аўтар у разглядаемым творы развіваў гашакаўскую літаратурную і апавядальніцкую традыцыю. Калі разглядаць аповесць у кантэксце творчасці пражаных – сучаснікаў Б. Грабала на тэму вайны, то яе трэба паставіць у адзін шэраг з раманамі Я. Атчанашака «Кульгавы Арфей» і Л. Фукса «Пан Тэадор Мундштот», а таксама пражанымі твораў У. Кёрнера. На думку чэшскага даследчыка Р. Пытліка, аповесць «Цягнікі спецыяльнага прызначэння» варта адносіць да «другой хвалі» чэшскай ваеннай прозы¹.

У аповесці «Цягнікі спецыяльнага прызначэння» Б. Грабал паказвае адпор гістарычнаму злу сімвалічна, бо гістарычная тэма змагання з акупантамі падаецца праз спецыфічную прызму. Камічныя абставіны, што складаюць аснову сюжэта, непрыстойнасць паводзін Губічкі могуць падацца вельмі дзіўнымі ў суанесенасці з апісаннем Другой сусветнай вайны. Аўтар праз трагікамічнае бачанне лёсу звычайнага чэшскага хлопца дэміфалагізуе гераізм часоў вайны і паказвае, што выключна героіка не можа адлюстравать ваенныя падзеі і даць паўнату разумення экзістэнцыяльнай сітуацыі чалавека на вайне. Дарэчы, падобны падыход назіраецца і ў раманах Ё. Шкворацкага «Маладушныя».

Нагадаем, што па аналізаваным пражаным творы ў 1966 г. рэжысёрам І. Мензелем быў зняты мастацкі фільм, які атрымаў прэмію

¹ Pytlík R. Bohumil Hrabal. Praha, 1990. S. 137.

Оскар. Гэта выклікала новую хвалю цікавасці да аповесці, якая стала ўспрымацца ў розных інтэрпрэтацыях: як цікавая эпічная гісторыя, як лірычнае апісанне любові да жыцця, як паказ жахаў вайны і яе ахвяр і як экзістэнцыяльнае ўвасабленне разважанняў пра сэнс чалавечага існавання. Гумарыстычны складнік твора ўвасабляе супрацьпастаўленне абсурдным і жаклівым падзеям вайны.

Б. Грабал апісвае, як маладыя, наіўныя, гарэзлівыя хлопцы трапляюць на фронт. Дадому яны вяртаюцца параненымі, разгубленымі і поўнымі негатыўных пачуццяў. Іх дамы разбураны, разбурана і іх жыццё. «Эротыка, флірт, падкрэслена мірныя, бытавыя, нават легкадумныя паводзіны грабалаўскіх персанажаў ствараюць асаблівы, поўны жыцця, а не смерці вобраз ваеннай эпохі. Жартаўлівае ў аповесці непарыўна сплечена з трагічным, грубаваты гумар – з пранізлівым лірызмам. Тэмы мужнасці, абавязку, гераізму гучаць прыглушана, яны губляюцца ў падтэксце і выходзяць на паверхню толькі зрэдку ў камічна-зніжаным выглядзе: напрыклад, як успаміны пра дзедзгероя, гіпнацізёра, які спрабаваў сілай думкі спыніць у сакавіку 1939 г. танкі, якія ўваходзілі ў Чэхаславакію», – зазначае руская багемістка А. Коўтун¹.

У творы можна адзначыць сюррэалістычныя карціны, кшталту апакаліптычнага апісання мёртвых коней і іншых жывёл. Напрыклад, уражае такі пасаж: «Я подлез под шлагбаум; на пятом пути стояли пассажирские вагоны. Весь этот поезд был расстрелян, на первом вагоне я прочитал приклеенную бумажку: “Станция назначения – Государственные мастерские, станция отправления – Краков”. Так партизаны сразу за линией фронта всегда метили немецкие эшелоны; ни у одного из вагонов не уцелели стекла в окнах, все было нашпиговано пулями, металлические стенки расписали, как умели, пулеметчики, некоторые вагоны были искорежены гранатами, другие – минометными снарядами или трофейными фаустпатронами. Это были пассажирские вагоны, какие давно уже сняли с производства, в каждое купе вели с обеих сторон дверцы, а вдоль всей стенки вагона тянулась длинная подножка. Почти у каждой двери виднелись коричневые следы засохшей крови. Я заглядывал в купе – и всюду видел одно и то же. На полу – разбитое стекло, расчески, пуговицы, вырванные “с мясом”, рукав от военного мундира, окровавленные

¹ Ковтун Е. Феномен «Грабал» // Б. Грабал. Слишком шумное одиночество: избранная проза / пер. с чеш. И. Г. Безруковой [и др.] ; сост. И. Г. Безрукова. СПб., 2015. С. 7.

кальсоны, платок, когда-то напившийся крови, разбросанные шахматные фигурки, расчерченная картонка для игры “Не сердись, дружище”, круглое зеркальце, губная гармошка, засыпанные снегом письма, длинный бинт и полосатый детский мяч. Я поднял одно письмо, украшенное следом кованого солдатского сапога. “*Mein lieber Schnucki Pucki*!” – начиналось это послание, а кончалось: “*Deine Luise*”. И отпечаток девичьих губ. А из угла смеялся расшнурованный солдатский ботинок с высунутым языком. На полу лежали две мертвые вороны. Когда я вернулся из больницы, стояли такие морозы, что в рощице у нашего городка, куда всегда слетались стаями вороны, деревья были буквально обвешаны этими черными птицами, они искрились на утреннем морозном солнце, но когда я подошел к рощице, я увидел тысячи птиц прямо на земле, вокруг каждого дерева, точно перезрелые черные сливы... Полная роща мертвых птиц, а те, что сидели на ветках, тоже умерли, замерзли во сне. Я пнул ногой ствол дерева, и с веточек и суков посыпался иней – и упали мертвые птицы, несколько их даже задели мое плечо, но они были такие легкие, словно шерстяной берет»⁴.

З дапамогай фантазіі пісьменнік уплятае ў мастацкую тканіну рэалістычнага тэксту ланцугі апакаліптычных, жудасных вобразаў. Яны выклікаюць шэраг асацыяцый і ствараюць вялікую колькасць падтэкстаў: канфрантацыя свету нежывых істот, машын і людзей і пад.

Як рысу, уласціваю аповесці, можна вылучыць лірычнасць. Разам з трагічнымі элементамі яна надае тэксту баладычны характар. Да праяў лірычнасці можна аднесці шматлікія апісанні пачуццяў галоўнага героя, якія ён праяўляе з рознай нагоды: і водгалас кахання, і рэакцыя на падзеі станцыйнага жыцця. Кульмінацыяй з’яўляецца апісанне навакольнага свету героя і яго адчуванняў і разважанняў у смяротны час: «И тогда я приставил дуло винтовки к его глазу и спустил курок... в какой же странной позе я тогда лежал. И тут я услышал, что он замолчал, я увидел, что его ноги медленно и негромко дошагали до цели и замерли, я лежал на нем и слышал, как входят в этого солдата покой и тишина, как все в нем останавливается, точно выключенный механизм. А из меня вытекала кровь, и я пачкал

¹ Мой дарагі (ням.).

² Ласкавы зварот, якім па-нямецку называюць адно аднаго закаханых.

³ Твая Луіза (ням.).

⁴ Грабал Б. Слишком шумное одиночество: избранная проза / пер. с чеш. И. Г. Безруковой [и др.] ; сост. И. Г. Безрукова. СПб., 2015. С. 21.

солдату одежду, я достал носовой платок и попытался отчистить это кровавое пятно, я тяжело дышал, и мне не доставало воздуха, но я, собрав силы, перевалился на бок, вытянул руку и ухватился за цепочку, за которую держался солдат, лицо у него уже стало умиротворенным, вот только вместо правого глаза была обожженная дыра, похожая на синий монокль... и я порвал цепочку, зажатую в мертвой руке, и при свете луны увидел, что это медальон, на одной его стороне был зеленый четырехлистник, а с другой стороны – надпись: “*Bringe Glück*”¹. Но не принес он счастья, этот четырехлистник, ни тому солдату, ни мне, это был такой же человек, как я или пан дежурный Губичка, ни награда у него не было, ни чина, и все-таки мы застрелили друг друга, подвели один другого к смерти, а ведь будь мы в штатском и встретить один другого где-нибудь, мы бы, может, понравились друг другу, разговорились бы.

А потом раздался взрыв. И я, который еще совсем недавно мечтал об этом зрелище, я, который все так же лежал подле немецкого солдата, протянул руку, разжал его остывающую ладонь и вложил туда его зеленый четырехлистник, который приносит счастье... А на горизонте тем временем выросло до неба грибовидное облако, оно добралось до высоты самых высоких этажей, оно дотянулось до тучи, я слышал, как по округе пронеслась воздушная волна, она свистела и шипела в голых ветках деревьев и кустов, трясла цепями семафоров, она ударила семафор по плечу и встряхнула его, а я давился кашлем и кровью. До самой последней минуты, пока я не начал терять из виду самого себя, я держал мертвеца за руку и повторял для его неслышащих ушей слова машиниста “ракеты”, которая привезла тех жалких немцев из Дрездена:

– Надо вам было на заднице дома сидеть...»²

Мастацкая кампазіцыя аповесці вельмі складаная, калейдаскапічная. Сам тэкст можа ўспрымацца як пэўны калаж. Перад намі шмат тэматычных і ідэйных ліній: гісторыя маладога жыцця і кахання галоўнага героя, гісторыя яго роду праз прызму вайны, апісанне ваенных падзей і таго, як вайна ўваходзіць у жыццё малога мястэчка і чыгуначнай станцыі, галерэя партрэтаў і лёсаў жыхароў, работнікаў станцыі і гарадка. Не менш важныя амаль фантастычныя карціны і выявы цяжкіх, іх пасажыраў і грузаў, якія праносяцца перад вачыма жыхароў станцыі.

¹ На щасце (ням.).

² Грабал Б. Слишком шумное одиночество: избранная проза. С. 36.

Значнымі з’яўляюцца пачуцці і ўспаміны галоўнага героя, якія раскрывае аўтар. Праз увесь тэкст-калаж скразной лініяй праходзяць тэмы кахання і смерці, самазабойства, ахвярнасці. Гісторыя з часоў акупацыі паступова перарастае ў разважанні пра месца чалавека ў свеце. Тым не менш усе тэматычныя і стылістычныя элементы ствараюць адно цэлае і судакранаюцца адно з адным. Усё ў творы скіравана на тое, каб падкрэсліць галоўную тэму – супраціў і адпор чэхаў фашысцкім акупантам, якія праяўляюцца нават на побытавым узроўні. Тут трэба згадаць феномен «пражскай іроніі», які сягае сваімі каранямі ў Сярэднявечча і з’яўляецца неад’емнай часткай мастацкага феномена Б. Грабала. Менавіта праз прызму «пражскай іроніі» трэба ўспрымаць трагіфарс, што разыгрываецца перад чытачом у аповесці «Цягнікі спецыяльнага прызначэння». Гэта дазваляе карэктна інтэрпрэтаваць і фалічныя сімвалы (шыя гуся, плячо семафора), і рашэнне пісьменніка пры раскрыцці такой сур’ёзнай тэмы, як жыццё і супраціў чэхаў у часы пратэктарату, ствараць гумарыстычныя апісанні абставін і падзей. Такі погляд уласцівы чэшскаму нацыянальнаму характару і светаўспрымання. Ён актывізуе іронію, у тым ліку ў дачынненні да гістарычных акалічнасцей, што, па сутнасці, несумяшчальна з гераічным пафасам.

Пытанні для самакантролю

1. Уздайце гісторыю стварэння аповесці Б. Грабала «Цягнікі спецыяльнага прызначэння».
2. Раскрыйце рэалістычную эстэтыку ў аповесці Б. Грабала «Цягнікі спецыяльнага прызначэння».
3. Назавіце галоўную тэму аповесці Б. Грабала «Цягнікі спецыяльнага прызначэння».
4. Патлумачце, як гісторыя кахання ўпісана ў гістарычныя ваенныя падзеі ў аповесці Б. Грабала «Цягнікі спецыяльнага прызначэння».
5. Ахарактарызуйце ўвасабленне падзей Другой сусветнай вайны праз зварот да феномену «пражскай іроніі» ў аповесці Б. Грабала «Цягнікі спецыяльнага прызначэння» (роля гумару ў мастацкай тканіне тэксту і прыклады яго ўвасаблення).
6. Вылучыце сюррэалістычныя карціны і сімваліку ў аповесці Б. Грабала «Цягнікі спецыяльнага прызначэння».
7. У чым заключаецца спецыфіка паказу гістарычнага зла ў аповесці Б. Грабала «Цягнікі спецыяльнага прызначэння»?
8. Як прасочваецца падабенства ў паказе ваенных у прозе Б. Грабала і Ё. Шкворацкага?

2.6.2. Ваенна-гістарычная тэма ў рамане «Я абслугоўваў англійскага караля»

Раман «Я абслугоўваў англійскага караля» (1971) – самы знакаміты твор Б. Грабала. У ім апісваюцца жыццёвыя варункі афіцыянта і гатэльера Яна Дзіце на фоне значных палітычных падзей у Чэхаславакіі. Галоўны герой можа быць успрыняты, з аднаго боку, як маленькі чалавек, які вельмі часта сустракаўся ў літаратуры XIX ст., а з другога – як пікара, ашуканец, махляр і авантурыст, які прабіўся з самых нізоў у мільянеры. Раман мае характэрныя адзнакі махлярскага, альбо пікарэскага, рамана, папулярнага ў еўрапейскай літаратуры XVIII ст. Разам з тым раман «Я абслугоўваў англійскага караля» – мастацкае параджэнне XX ст., паколькі значнае месца ў ім займаюць экзістэнцыяльныя матывы, апавядальная манера набліжаецца да плыні свядомасці і, па сутнасці, уяўляе сабой унутраныя маналогі, расповед афіцыянта з дзіўным прозвішчам Дзіце (дарэчы, ён сапраўды, як дзіця, вельмі маленькага росту, што абумовіла многія перыпетыі яго жыцця).

Раман мае аўтарскае вызначэнне жанру, змешчанае ў падзаглаўку, – «апавяданні» – і складаецца з пяці глаў: «Келіх грэнадзіны», «Гатэль “Ціхота”», «Я абслугоўваў англійскага караля», «А галавы я так і не знайшоў», «Як я зрабіўся мільянерам». Аўтар гаворыць пра аўтаматычны метад узнікнення тэксту, кожная глава пачынаецца словамі: «Ну то слухайце, што я вам цяперака раскажу», – а заканчваецца словамі: «Ну што, досыць вам? На гэтым сёння ўсё».

Гісторыя апавядальніка ахоплівае 1920–50-я гг. у Чэхаславакіі. Малы Ян (герой-пікара) паступае на вучэнне ў рэстанан пры гатэлі і знаёміцца са светам наведвальнікаў гатэля, гандлёвых агентаў і дзяўчат па выкліку. У другой частцы рамана ён успамінае свае прыгоды і службу ў эксклюзіўным гатэлі для абраных (прэзідэнтаў, генералаў і паэтаў). Трэцяя глава распавядае аб працы Дзіце ў гатэлі «Парыж». Кульмінацыйнай апаведу становіцца апісанне вячэры эфіёпскага караля, ад якога герой атрымлівае ордэн за добрае абслугоўванне. Пазней за стасункі з нямецкай настаўніцай Лізай яго выганяюць з гатэля.

У чацвёртай главе пісьменнік звяртаецца да таго перыяду жыцця героя, калі той быў вымушаны працаваць у нямецкіх гатэлях і рэстаранах. Там Дзіце адчуваў сябе толькі прыслужнікам, ён не дамогся ў нацыстаў павагі ні праз пацвярджэнне арыйскага паходжання,

ні праз жаніцьбу з немкай Лізай, якая пасля нараджэння сына адразу ад'язджае на фронт медсястрой. Абставіны складаюцца так, што Дзіце памылкова арыштоўвае гестапа, а Ліза гіне пры налёце авіяцыі.

Апошняя глава распавядае, як былы афіцыянт прадае каштоўныя паштовыя маркі, што Ліза нарабавала ў забітых яўрэяў на Усходнім фронце, набывае гатэль і зарабляе мільён. Аднак чэшскія гатэльеры не прымаюць парвеню ў свой асяродак, гэтага не адбываецца нават пасля камуністычнага перавароту 1948 г., калі ўсе багачкі сканфіскуюць і Дзіце разам з іншымі мільянерамі апынецца ў зняволенні. У фінале рамана герой, па-ранейшаму застаючыся самотным, працуе на будоўлі дарогі ў памежных раёнах, згадвае мінулае і запісвае ўспаміны.

Галоўны герой рамана не ацэньвае ні сваё жыццё, ні свае ўчынкi, ні палітычную сітуацыю ў краіне. Перад чытачом разгортваецца яго доўгі шлях ад дзяцінства, калі яго выхоўвала бабуля, да таго моманту, калі ён жыве ў лесе, пазбаўлены людскога таварыства, у кампаніі каня, казы, ваўкарэза і дзікай коткі, і становіцца, па сутнасці, пісьменнікам, прайшоўшы на прымусовых працах школу выхавання і адукацыі ў прафесара французкай літаратуры, з якім яго звязло жыццё.

Дзіце паказаны вельмі прадпрымальным і вынаходлівым чалавекам, які па-свойму імкнецца да прыгажосці і эстэтыкі, але ўласныя поспехі і няудачы прыпісвае абставінам. Усё жыццё хлопец змагаецца са сваімі фізічнымі і сацыяльнымі комплексамі. Вельмі часта ён адчувае, што людзі ім пагарджаюць – з-за малога росту, з-за таго, што ён пазашлюбнае дзіця, з-за кахання да нямецкай настаўніцы пасля далучэння Судзетаў да Германіі, з-за таго, што ён чэх (немцы ў гады вайны). Аднак герой ніколі нікому не помсціць, нікога не асуджае, нікога не ненавідзіць. Ён хоча быць багатым і мець поспех у сваёй прафесіі, тужыць па сапраўдным каханні і жонцы. У выніку збегу акалічнасцей ён не прызнаны ні як арыец, ні як чэх, ні як мільянер, ні як бацька (іх з Лізай сын нараджаецца слабым на розум і ўвесь час заняты тым, што забівае цвікі ў падлогу), ні як «чэшскі сокал»¹. У канцы жыцця яго самота становіцца татальнай, аднак гэта

¹ «Чэшскі сокал» (‘Česká obec sokolská’) – чэшскае спартыўнае таварыства, утворанае ў 1862 г. у Празе. Было распушчана ў 1938 г. пасля нямецкага ўварвання, яе члены зазналі пераслед з боку нацыстаў; таварыства было адраджана ў 1948 г., аднак зноў скасавана пасля Пражскай вясны ў 1968 г. Аднавіла дзейнасць у 1990 г.

экзистэнцыяльная лінія не падаецца Б. Грабалам трагічна, бо галоўнаму герою адзінота дазваляе пазбавіцца прагі багацця і прызнання. Ён спасцігае філасофію быцця, калі горыч і самота выступаюць расплатай за свабоду і прыгажосць.

Мова рамана поўнаасцю адлюстроўвае эвалюцыю героя, перыпетыі яго няпростага і цікавага лёсу: апавядальнік (былы афіцыянт і выхадзец з сацыяльных нізоў) культывуе літаратурны стыль, але яго ўнутраны маналог і плынь свядомасці поўныя гутарковых пластоў, прафесійнай лексікі і слэнгавых выразаў.

Значнае месца ў рамане займае адлюстраванне падзей Другой сусветнай вайны вачыма галоўнага героя. Перш за ўсё паказваецца сітуацыя ў Чэхаславакіі, адносіны чэхаў да немцаў і пачуцці Дзіце. Спачатку ён ходзіць на курсы нямецкай мовы, глядзіць нямецкія фільмы, чытае нямецкія газеты і спакойна ставіцца да таго, што па вуліцах Прагі ходзяць студэнты ў белых панчохах і зялёных куртках. Ён застаецца адзіным, хто пагаджаецца абслугоўваць кліентаў-немцаў пасля далучэння Судзетаў да Германіі, за што яго ўрэшце выганяюць з працы, плюнуўшы яму ў твар.

Калі немцы акупаюць Чэхаславакію, а Ліза становіцца франтавой сястрой, Ян жэніцца з ёй, прайшоўшы ў немцаў медагляд і атрымаўшы дазвол «на апладненне арыўкі». Ён уладкоўваецца на працу ў дзіўны гатэль, дзе трэба абслугоўваць цяжарных немак, і пачынае разважаць пра сябе па-іншаму: «...не трэба мець высокі торс, трэба проста пачувацца высокім, і так я спакойна ацаніў сябе і перастаў быць афіцыянткам-недамеркам, хлопчыкам з абслугі, якому на радзіме наканавана быць маленькім да канца сваіх дзён, адгукацца на звароты “малы” ці “шпэндзік” і чуць дражнілкі з нагоды прозвішча Дзіце, а тут я быў гер Дзітэ, немцы ў гэтым імені не чулі ніякага “дзіцяці”, і, як мне сказада Ліза, такому імені могуць пазайздросціць прускія й паморскія арыстакраты»¹.

Паступова хлопец пачынае задумвацца аб тым, што ў Празе, як і ў Брне, і ў іншых чэшскіх гарадах, працуюць расстрэльныя каманды, кожны дзень з’яўляюцца новыя ахвяры, яго суайчыннікі ідуць на смерць, а ён то «стаіць з прычындамлем у адной руцэ, а другой перабірае на сталe парнаграфічныя карцінкі»², каб немцы дазволілі

¹ Грабал Б. Я абслугоўваў ангельскага караля / пер. з чэш. М. Мартысевіч. Мінск. 2013. С. 142–143.

² Тамсама. С. 142–149.

ажаніцца з арыйкай, то гуляе вяселле, нібы падпісвае вайсковы пакт пад бюстам Адольфа Гітлера. Для чэхаў ён мае арыйскі душок, а для немцаў – багемскі. Б. Грабал гратэска апісвае, як Ян і Ліза зачынаюць дзіця пад музыку Р. Вагнера, а пазней называюць свайго пакрыўджанага розумам хлопчыка Зігфрыдам, як адважнага воіна з нямецкай міфалогіі.

Пра пералом у ходзе вайны і сітуацыю на фронце герой і чытач даведваюцца па выразях твараў генералаў і тых немцаў, якія прыязджаюць на пабыўку і сустракаюцца з жонкамі і каханымі ў горным гатэлі. Ян, не будучы інтэлектуалам ці проста адукаваным чалавекам, адчувае, што ў яго душы адбываюцца змены: «...я пабачыў сябе дакладна так, як яшчэ сябе не бачыў – як “сокала”, які ў дзень расстрэлу чэшскіх патрыётаў праходзіў камісію нямецкага доктара на прадмет, ці здатны ён мець палавы кантакт з нямецкай настаўніцай фізкультуры, а калі Нямецчына развязала вайну з Расіяй, ажаніўся і спяваў марш штурмавікоў СА... Я бачыў нават не як мяне вешаюць, а як я сам сябе вешаю на першым жа ліхтары, як я сам сабе даю ў найлепшым выпадку дзесяць гадоў і болей... я, які абслугоўваў імператара Эфіёпіі, я асуджаны на праўду...»¹

Калі Дзіце хапае гестапа замест другога чалавека, ён рады, што яго зверскі збіваюць на допытах і некалькі тыдняў трымаюць у турэмных засценках. Калі яго называюць «бальшавіцкай свіннёй», ён успрымае лаянку як салодкую музыку, бо «...пачынаў разумець – гэта пропуск, зваротны квіток у Прагу, карэктар, вадкасць, якой толькі адной можна змыць тое, ува што я ўляпаўся, калі ажаніўся з немкай, калі стаяў у Хебе перад нацысцкімі дактарамі...»²

Пазней Здэнек, афіцыянт і сябра Дзіце, замест якога яго памылкова схапіла гестапа, стане камуністычным кіраўніком і ўплывовым функцыянерам. Ён будзе спрабаваць аказваць падтрымку Дзіце, дапамагаць яму пазбегнуць канфіскацыі гатэля, а потым – турмы і выпраўленчых работ, але галоўны герой ніводнага разу не пагодзіцца прыняць дапамогу.

Такім чынам, ваенна-гістарычная тэма падаецца Б. Грабалам у раманах «Я абслугоўваў англійскага караля» праз прызму экзістэнцыяльнай праблематыкі і разумення падзей галоўным героем без аўтарскіх ацэнак падзей.

¹ Грабал Б. Я абслугоўваў ангельскага караля. С. 163.

² Тамсама. С. 175.

Пытанні для самакантролю

1. Ахарактарызуйце раман Б. Грабала «Я абслугоўваў англійскага караля» ў кантэксце яго творчасці.
2. Раскрыйце ваенна-гістарычную тэму ў рамане праз прызму экзістэнцыяльнай праблематыкі.
3. Апішыце падзеі Другой сусветнай вайны вачыма галоўнага героя рамана.
4. Ахарактарызуйце паэтыку рамана.

2.7. Ян Атчанашак

2.7.1. Асэнсаванне вайны як агульначалавечай трагедыі ў аповесці «Рамэа, Джульета і цемра»

У выніку Мюнхенскай дамовы 30 верасня 1938 г. чэшскія па-межныя вобласці былі далучаны да Германіі нібыта таму, што там пражывала шмат немцаў, і іх правы трэба было абараняць. Такім чынам краіна страціла свае натуральныя гістарычныя і геаграфічныя межы. Чэшскія землі былі акупаваны і ператвораны ў пратэктарат 15 сакавіка 1939 г. Нацысцкая палітыка мела на мэце германізаваць чэшскія землі і выцесніць з іх этнічных чэхаў. Акупацыя выклікала супрацьдзеянне чэшскага народа. Паступова яно перарастала ў арганізаваны рух супраціву, у якім удзельнічалі многія выбітныя прадстаўнікі чэшскай палітыкі, навукі і культуры, а таксама тысячы звычайных людзей. Замах на рэйхспратэктара Р. Гейдрых выклікаў рэпрэсіі з нацысцкага боку, у выніку якіх загінула некалькі тысяч грамадзян. Менавіта гэтыя часы і падзеі склалі гістарычную аснову аповесці Я. Атчанашака (1924–1979) «Рамэа, Джульета і цемра» (1958).

Твор з’яўляецца баладычнай гісторыяй кахання, дзе ў цэнтры ўвагі адносіны чэшскага хлопца і яўрэйскай дзяўчыны ў часы нямецкай акупацыі Прагі. Аповесць пачынаецца цытатай з п’есы У. Шэкспіра «Рамэа і Джульета». У пралогу аўтар прадстаўляе чытачу галоўнага героя Паўла, які потым на працягу 13 глаў рэтраспектыўна расказвае сваю гісторыю. Аповесць адносіцца да лірычнай прозы з яскравай гуманістычнай накіраванасцю.

У дзень выпускных экзаменаў Павел выпадкова сустракае ў парку яўрэйскую дзяўчыну Эстэр, якая хоча пазбегнуць адпраўкі ў канцлагер Тэрэзін. Павел адважваецца дапамагчы ёй і хавае яе ў маленькім пакойчыку, што зрабіў і абсталяваў яму бацька ў сваёй шавецкай майстэрні. Павел клапаціцца пра Эстэр, носіць ёй ежу. Праз пэўны час паміж маладымі людзьмі ўспыхвае пачуццё. Аднак іх каханне ва ўмовах нацысцкай акупацыі і пераследавання яўрэяў не можа развівацца вольна і натуральна. Яны павінны ад усіх хавацца і чакаць паразы немцаў. Павел мусіць утойваць існаванне Эстэр ад сваіх старых бацькоў і школьных таварышаў, бацькавых памочнікаў па майстэрні і ўвогуле жыхароў дома. Аднак пра Эстэр даведваецца шавец Чэпек, які стараецца выратаваць дзяўчыну пры аблаве. Тым не менш з-за калабаранта Рэйсека яна гіне, не дачакаўшыся пакуль Павел пераправіць яе на вёску да сваёй цёткі. Часавыя межы апісанай гісторыі адпавядаюць падзеям, звязаным з забойствам Р. Гейдрыху. Павел і Эстэр знаёмяцца за дзень да гэтага, а гіне дзяўчына падчас нямецкай аблавы пасля смерці пратэктара.

Письменник праводзіць паралель са знакамітай шэкспіраўскай трагедыяй. Ён нібыта стварае варыяцыю даўняй гісторыі кахання ў новы час, у якой, аднак, перашкодай для закаханых стала не вяржасць іх сем'яў, а расавае адрозненне. Я. Атчанашак разгортвае перад чытачом падрабязны псіхалагічны аналіз герояў, які ўвасабляецца перш за ўсё праз іх унутраныя маналогі. Важнымі з'яўляюцца таксама аўтарская характарыстыка персанажаў і каментарыі да падзей, у прыватнасці ўсталявання фашысцкага рэжыму ў Празе і лёс сям'і Эстэр. Часта аповед перарываецца разважанымі герояў пра іх душэўны стан, людзей і падзеі. Псіхалагічнай дамінантай аповесці становіцца туга маладых людзей па нармальным, свабодным жыццём, якое можа быць напоўнена экзістэнцыяльным зместам, а не страхам пераследу і смерці.

Паступова Павел і Эстэр пранікаюцца ідэяй адказнасці за іншага чалавека, адно за аднаго. Так, дзяўчына часта паўтарае каханаму: «Ты павінен жыць». Гэта становіцца прыкметай сталення маладых людзей, якія толькі выйшлі са сцен школы. Мы бачым, як паступова змяняюцца настрой і погляды Паўла. З яго размоў з Эстэр пра Сусвет мы даведваемся пра яго пазітывісцка-матэрыялістычнае светаўспрыманне, яго мары даследаваць касмічную прастору, яго непрыняцце калабарацыянізму, а таксама адмаўленне бацькоўскай пазіцыі неўмяшальніцтва і страху перад нацысцкім рэжымам. На Паўла ўплываюць гісторыі і лёсы людзей з выразнай светапогляднай пазіцыяй:

напрыклад, хлопец пастаянна чуе выказванні майстра Чэпека, ба-чыць, як немцы арыштоўваюць мастака з іх дома за непрыняцце пануючага рэжыму. З іншага боку, Павел становіцца сведкай таго, як баіцца нацыстаў і калабарантаў яго бацька, як сыходзіць у рэлігію ад жывой рэчаіснасці яго маці, якая не хоча разумець неабходнасці дапамагчы дзяўчыне, якую пераследуюць. Менавіта таму Павел адчувае сваю адзіноту. Ён пакахаў Эстэр, дзяўчыну, якая не належала да яго асяродку, з якой яны розныя па выхаванні, палажэнні бацькоў, жыццёвым вопыце, але абставіны і пачуцці аб'ядналі іх, нарадзіўшы новыя памкненні і жыццёвыя вопыт.

Трэба падкрэсліць, што аповесць чэшскага творцы адлюстравала змены, што адбыліся ў паказе тэмы Другой сусветнай вайны. Калі адразу, пасля 1945 г., пісьменнікі апісвалі ваенныя падзеі, то акцэнт рабіўся на гераізме, супраціве ворагам са зброяй у руках. Проза 1950-х гг. паказвала перш за ўсё штодзённы жыхар, у якім жылі звычайныя людзі, што знаходзіліся ў фашысцкай акупацыі. Так, героі аналізуемай аповесці не ўспрымаюцца намі як барацьбіты супраць фашызму, яны не здзяйсняюць нічога гераічнага, не ўдзельнічаюць у руху супраціву, што вылучала б іх сярод астатніх. Хутчэй, Я. Атчанашак пазіцыянуе іх як ахвяр, якія спрабуюць выстаяць у няпросты час, праявіць чалавечую годнасць, быць вернымі свайму каханню і шчаслівымі насуперак ваенным падзеям.

Цэнтральным вобразам-сімвалам, праз які ўвасабляецца атмасфера, у якой жывуць героі, становіцца вобраз цемры. Эстэр мусіць сядзець у цёмным пакойчыку з занавешанымі вокнамі, каб ніхто не здагадаўся пра яе існаванне. Павел часта патаемна прабіраецца да дзяўчыны ў прыцемках, хаваючыся ад бацькоў і знаёмых. Эстэр часта паўтарае, што ўсюды цемра, але ж павінна быць і святло. Павел і Эстэр гавораць пра тое, што яны ненавідзяць цемру і бяцца яе.

Аповесць «Рамэа, Джульета і цемра» пабудавана на ўспамінах галоўных герояў, апісанні іх страшных снабчанняў і пачуццяў. Эмацыянальна-пачуццёвы складнік становіцца ў творы галоўным. Твор мае калыцавую кампазіцыю: і пачынаецца, і заканчваецца разважанымі пра тое, што старыя дамы, як і старыя людзі, поўныя ўспамінаў, у іх свой твар, сваё жыццё.

Аповесць была шырока вядома за межамі Чэхаславаіі, яе пераклалі на французскую, нямецкую, італьянскую, японскую, рускую¹

¹ *Отчанашек Я.* Гражданин Брех. Ромео, Джульетта и тьма : пер. с чеш. М., 1988.

і іншыя мовы. Многія даследчыкі разглядаюць аповесць у кантэксте літаратуры іншых народаў. Так, беларуская даследчыца І. Шаблоўская зазначае: «Выпрабаванне каханнем можна, напрыклад, прасачыць на аповесці, у якой вайне супрацьпастаўлена прыгожае пачуццё, настолькі арганічнае і неабходнае для чалавека, што яно духоўна перамагае вайну, яе абсурд і пачварнасць. Перамагае, нават калі і гіне адзін з закаханых. Трагічны сюжэт пра Рамэа і Джульету прачытваецца ў творах В. Астафьева (“Пастух і пастушка”), В. Быкава (“Альпійская балада”), Я. Атчанашака (“Рамэа, Джульета і цемра”), Р. Яшыка (“Плошча святой Альжбэты”) і набывае ў кантэксте літаратуры пра Другую сусветную вайну адметны сэнс. Усе чатыры аповесці набліжаюцца да балады, маюць вызначальны лірычны пафас, характар сюжэтабудовы, тып героя, суадносіны паміж апавядальнасцю, споведдзю і аналітызмам. Вайна перастае быць толькі “заднікам”, на фоне якога разыгрываюцца старыя, як свет, праблемы і пачуцці»¹.

У аповесці акцэнтавана тэма Халакосту, якая была вельмі значнай для чэхаў і часта становілася прадметам адлюстравання ў мастацкіх творах пра Другую сусветную вайну. Яўрэйская тэма трактуецца Я. Атчанашакам як тэма бязвінных пакут з-за нацыянальнай прыналежнасці. Аповесць можна паставіць у адзін шэраг з раманамі А. Лусціга, які неаднойчы звяртаўся да яўрэйскай тэмы. Баладычнасць яднае аповесць «Рамэа, Джульета і цемра» з іншымі творамі памежжа 1950–60-х гг. у чэшскай літаратуры, у якіх аўтары апісвалі акупацыю і ваенныя перыпетыі, напрыклад, з творамі Ч. Ярабэка, К. Птачніка, У. Кёрнера, Б. Грабала.

Пытанні для самакантролю

1. Якія падзеі пакладзены ў аснову аповесці Я. Атчанашака «Рамэа, Джульета і цемра»?
2. Раскрыйце трактоўку Я. Атчанашака яўрэйскай тэмы ў творы.
3. З якімі творамі іншых чэшскіх пісьменнікаў можна суаднесці аповесць «Рамэа, Джульета і цемра»?
4. Ахарактарызуйце вобраз цемры ў аповесці.
5. Апішыце ўспаміны, пачуцці і снабачанні герояў як аснову мастацкай тканіны тэксту ў аповесці Я. Атчанашака «Рамэа, Джульета і цемра».
6. Раскрыйце тэму кахання ў аповесці «Рамэа, Джульета і цемра». Акрэсліце для гэтай аповесці славянскі літаратурны кантэкст. Назавіце

¹ Шаблоўская І. В. Сусветная літаратура ў беларускай прасторы. Мінск, 2007. С. 170.

творы на тэму кахання ў гады ваеннага ліхалецця ў літаратуры славянскіх народаў.

7. Патлумачце ролю эпіграфа да аповесці. Вызначце паралелі з шэкспіраўскай трагедыяй.

2.7.2. Пакаленне 1924 г. і гісторыя чэшскага пратэктарату праз прызму міфа пра Арфея ў рамане «Кульгавы Арфей»

Раман Я. Атчанашака «Кульгавы Арфей» (1964) распавядае пра падзеі Другой сусветнай вайны і часы пратэктарату ў Чэхаславакіі. У цэнтры ўвагі пакаленне 1924 г., да якога, дарэчы, належаў і аўтар. Гэта пакаленне «татальнай мабілізацыі». У пачатку вайны прадстаўнікі гэтага пакалення былі непаўналетнімі. Многія з іх толькі што скончылі гімназію (як і аўтар). Калі пачалася вайна, менавіта гэтыя хлопцы і дзяўчаты прымусова былі вывезены на працу ў Германію, а таксама мусілі працаваць на заводах і фабрыках па нямецкай працоўнай мабілізацыі.

Раман адносіцца да «другой хвалі» чэшскай ваеннай прозы, пачынальнікамі якой з'яўляюцца Н. Фрыд (раман «Картатэка жывых») і Я. Атчанашак (апавесць «Рамэа, Джульета і цемра»). Сюжэт гэтай аповесці цесна звязаны з раманам «Кульгавы Арфей», паколькі ў ім падаецца працяг гісторыі.

Раман быў напісаны ў часы, калі ў Чэхаславакіі «зноў узнікла пытанне дэідэалагізацыі мастацтва. Вядзецца барацьба з дагматычным, нятворчым мысленнем»¹. Пісьменнік засяроджваецца на перыпетыях лёсу свайго пакалення падчас вайны і спрабуе стварыць аб'ектыўны мастацкі вобраз акупацыі. У рамане выразна вылучаюцца філасофскія і псіхалагічныя матывы, напрыклад прыводзяцца шматлікія філасофскія, рэлігійныя і ідэалагічныя дыскусіі і разважанні герояў. Аўтар змяшчае галоўны акцэнт на ідэйную праблематыку, спрэчкі экзістэнцыяльнага характару, якія вядуць прадстаўнікі розных сацыяльных групавак і класаў, а таксама на супрацьпастаўленне скепсісу і цяглічасці актыўнаму грамадзянскаму дзеянню, нават супрацьдзеянню ва ўмовах фашысцкага пратэктарату. «Прадметам дыскусій становяцца адносіны паміж буржуазнай і пралетарскай ідэалогіяй»².

¹ Ržounek V. Otčenášek. Praha, 1985. S. 115.

² Тамсама.

Русская савецкая багемістка І. Бернштэйн зазначыла: «Атчана-шак... абмяжоўваецца замкнёным колам пражскай моладзі, не выводзячы дзеянне свайго рамана на больш шырокія шляхі, пракладзеныя гісторыяй, таму яго твор нельга назваць эпапеяй. Яго асноўны сэнс заключаецца ў тых канфліктах этычнага і грамадскага парадку, якія ставіць і неадкладнага рашэння якіх патрабуе жорсткая эпоха»¹. У рамане паказваецца чалавек у складанай гістарычнай сітуацыі, калі ён вымушаны вызначыць, на якім ён баку, і вырашыць ступень свайго ўдзелу ў падзеях. Я. Атчанашак імкнецца выразіць логіку гісторыі, якая рухаецца праз актыўныя дзеянні людзей. Пісьменнік паказвае магчымасці чалавека і меру свабоды кожнага. У свой час адмоўнае стаўленне літаратурнай крытыкі да рамана «Кульгавы Арфей» адлюстроўвала скептычныя адносіны да пасляваеннай рэчаіснасці, якія можна было адкрыта выразіць у перыяд дэмакратызацыі ў Чэхаславакіі (1960-я гг.).

Раман складаецца з 35 глаў, якія аўтар размяркоўвае па трох частках. Дзеянне адбываецца ў 1944–1945 гг. у Празе на тэрыторыі ваеннага завода, дзе вырабляюць і рамантуюць самалёты. Менавіта тут працуе група так званых татальнікаў («татальна мабілізаваных»), народжаных у 1924 г. Да іх належыць Гонза, галоўны герой і апавядальнік многіх тэкставых пасажаў, у вобраз якога чэшскі пісьменнік уклаў аўтабіяграфічныя рысы. Ён паходзіць з няпоўнай сям'і (часты матыў у многіх творах Я. Атчанашака), вельмі шмат чытае (творы У. Ванчуры, К. Шульца і інш.), сам спрабуе пісаць мастацкую прозу.

Падчас адной рабочай змены гестапа на вачах усіх рабочых забівае Пішката, які пакідае таемны скрутак са схаваным у ім рэвальверам. Маладыя хлопцы пад уплывам гэтых падзей вырашаюць стварыць падпольную антыфашысцкую групу пад назвай «Арфей». Яе членамі становяцца Мілан, дагматычны прыхільнік камунізму, Войта, рабочы, сын прыбіральшчыцы, Каміл па мянушцы Бацыла, сын адваката, баязлівы таўсцячок, самы вялікі клопат якога – пазбавіцца цнатлівасці, Павел, вядомы чытачу па аповесці «Рамэа, Джульета і цемра», у якога ў рамане зараджаюцца новыя адносіны з Монікай, але які пастаянна сумуе па яўрэйскай дзяўчыне Эстэр, забітай немцамі (хлопец не мае дакладнага пацвярджэння смерці і таму цешыць сябе марнай надзеяй, што яна жывая), і ўрэшце ліберальна настроены Гонза, які не любіць дэманстратыўных,

¹ Бернштейн И. А. Эпос обновления жизни. М., 1982. С. 66.

паказных і артадаксальных аўтарытэтаў і таму пастаянна канфліктуе з Міланам.

Гонза, ён жа Ян, мае стасункі з колам «залатой моладзі», дзе знаёміцца з яшчэ адным важным персанажам рамана, Душанам, які знаёміць яго з філасофіяй экзістэнцыялізму і рознымі інтэлектуальнымі плынямі. Размовам Гонзы і Душана пісьменнік адводзіць шмат старонак твора. Падрабязна апісваецца самагубства Душана і шлях хлопца да яго. Душан успрымае самагубства як абсалютнае праяўленне чалавечай свабоды, а смерць – як адну з экзістэнцыяльных бясспрэчнасцей. Свайго бацьку Душан называе Палоніем, як героя У. Шэкспіра. Хлопец не прымае яго прыстасаванства пры пратэктараце, яго прыгатаваныя алібі і разважанні пра пакуты чэшскага народа. Аднак і ў змаганні Душан таксама не бачыць сэнсу. Будучае для яго поўнае крыві і агіды. «Політика? Не верю в нее, потому что не верю в историю... когда-то я этим занимался, но потом бросил. Не верю, что есть какой-то смысл в истории, и не верю, чтоб существовало нечто вроде прогресса... инквизиция была, пожалуй, идиллией в сравнении с нынешними концлагерями», – прамаўляе Душан¹. Свой індывідуалізм ён даводзіць да абсурду, што бачна нават у яго гісторыі кахання. Каб захаваць сваю ўнутраную свабоду, Душан выбірае самагубства, вечнае небыццё. Раман, на нашу думку, не з'яўляецца рэканструкцыяй усёй палітры існуючых поглядаў таго перыяду. Аўтар перш за ўсё палемізуе з нігілістычным крылом экзістэнцыялізму, індывідуалізмам і пасіўнай жыццёвай пазіцыяй.

Самым актыўным і няўрымслівым сярод такіх розных па сацыяльным становішчы, адукацыі, характары і жыццёвай пазіцыі людзей аказваецца Павел. Імкненне да актыўнага супрацьдзеяння акупантам, выкліканае разбураным каханнем з яўрэйскай дзяўчынай, вымушае яго паспрабаваць падарваць цягнік з нямецкай тэхнікай і прыводзіць да гібелі. Астатнія ўдзельнікі «Арфея» друкуюць і распаўсюджваюць улёткі, ламаюць дэталі, перахоўваюць рэвальвер і шмат спрачаюцца. Гонза некалькі разоў трапляе ў рукі немцаў. Першы раз хлопца вызваляюць дзякуючы заступніцтву яго дзяўчыны Бланкі, якая жыве з афіцэрам гестапа. Другі раз Гонзу ратуе яго напарнік па рабочым месцы Меліхар, які ўваходзіць у іншую нелегальную групу супраціву.

¹ *Отченашек Я. Хромой Орфей* : пер. с чеш. Кишинев, 1986. С. 154–155.

Апісаныя пяць удзельнікаў групы «Арфей» настолькі розныя, што нават прыналежнасць да адной антыфашысцкай арганізацыі не можа звязаць іх у адно цэлае, і яны не могуць стаяць адзін за аднаго. Нездарма Арфей з падачы пісьменніка становіцца кульгавым, гэта сведчыць пра разнароднасць створанай групы, адсутнасць аднолькавых інтарэсаў і матываў. Тым не менш удзел у арганізацыі аказаў значнае ўздзяненне на хлопцаў. Маладыя людзі марылі пра свабоду і не хацелі проста чакаць, што нехта прынясе ім вызваленне звонку, хаця ўсе яны па-рознаму бачылі спосабы барацьбы.

Шлях Гонзы паказаны аўтарам як вельмі пакутлівы: хлопец рэфлексуе, вагаецца, займаецца самааналізам, спрабуе знайсці цвёрдыя жыццёвыя каштоўнасці. Ён разважае: «У человека только одна жизнь. И довольно короткая. История катится вперед, меняются режимы, а что во всем этом человек? Навоз. Скули от страха, человек, здесь творится история, прогресс... а на самом деле это бешеная скачка куда-то вперед – через его труп. А ведь в нем, в каждом отдельном человеке, целый мир. Вселенная»¹.

Мілан апісваецца як сапраўдны левы радыкал, які засвоіў некалькі марксісцкіх лозунгаў і ўпэўнены, што ён вядзе «Арфей» на барацьбу. Бацыла ўсяго пужаецца, аднак хоча даказаць, што ён у стане адмовіцца ад прывілей свайго класу. Самымі шчырымі барацьбітамі становяцца Войта і Павел. Яны рашучыя і мужныя, здольныя да актыўных дзеянняў. Усе пяцёра не ўпэўнены, ці прынясуць іх дзеянні які-небудзь плён, ці не будуць ахвяры занадта вялікімі ў параўнанні са значнасцю іх спраў.

Павел шмат разважае пра феномен калабарацыянізму. Ён хвалюецца, каб самому не аказацца ў шэрагах калабарацыяністаў з-за свайго бяздзейня. Ён намагаецца наладзіць сувязь з больш буйной арганізацыяй супраціву. Аднак наіўная і дылетанцкая дзейнасць «Арфея» дазваляе хлопцам адчуць сябе іншымі людзьмі ў атмасферы жаху, боязі і бяздзейня, якая пануе вакол іх. Яны не так пакутуюць ад прыніжэння іх чалавечай годнасці, паколькі не пагадзіліся з сітуацыяй і зрабілі свой выбар. «Самае моцнае ў рамане Атчанашака тое, што ён паказаў барацьбу, супраціўленне не толькі як абавязак, але і як маральную неабходнасць у чалавеку, як умову яго маральнага здароўя»².

¹ Отченашек Я. Хромой Орфей. С. 261.

² Бернштейн И. А. Эпос обновления жизни. С. 69.

У рамане супрацьпастаўляюцца пакаленне інтэлігенцыі, выхаванай на абстрактна-гуманістычных поглядах Т. Масарыка, прынцыпах асабістай прыстойнасці, і пакаленне рабочых. Маладыя гімназісты разбіраюцца ў розных плынях філасофіі, але да рэальнай барацьбы, жыцця і супрацьстаяння нацыстам яны непадрахтываны, а некаторыя і няздольны. «Залатая моладзь» чакае вызвалення ад заходніх саюзнікаў і баіцца Чырвонай Арміі. Беспрынцыпны Алеш гатовы прыстасавацца нават да нялюбага яму сацыялістычнага ладу грамадства. Ён проста жадае заўсёды быць пераможцам і займаць ключавыя пазіцыі. Чалавекам справы Я. Атчанашак паказвае Меліхара, пажылога рабочага, майстра і ўмельца, чалавека вялікай фізічнай сілы, зусім негаваркога і непатэтычнага. Ён заўсёды выступае супраць неасцярожных размоў «гімназісцікаў». Менавіта ён і ратуе Гонзу ад смерці.

Значнае месца ў рамане «Кульгавы Арфей» адводзіцца любоўным гісторыям галоўных герояў. І. Бернштэйн зазначае: «Атчанашак імкнецца паказаць “выхаванне пачуццяў” сваіх герояў ва ўсёй паўнаце, і кожны з іх побач з перыпетэямі, звязанымі з “Арфеем”, перажывае любоўную драму»¹. Цікава, што ўсе любоўныя адносіны ў рамане ўтвараюць трохкутнікі: Гонза – Бланка – нямецкі афіцэр Георг, Войта – Алена – Алеш і Павел – Моніка – Эстэр. Каханне Гонзы знішчае ўсведамленне таго, што яго дзяўчына мае інтымныя адносіны з нацысцкім афіцэрам. Гісторыя Бланкі і Георга – гэта своеасаблівы варыянт біблейскага міфа пра Юдзіф і Алаферна, паколькі Бланка пагаджаецца на сувязь з Георгам дзеля таго, каб уратаваць ад смерці свайго роднага брата Здэнека, схопленага фашыстамі. Калі яна даведваецца, што брата забілі яшчэ год таму ў турэмным засценку, яна забівае Георга ў яго кватэры. Войта, просты і шчыры рабочы, які захапляецца ўсялякімі механізмамі і мае залатыя рукі, з маленства кахае дачку гаспадыні вілы і архітэктара Алену, якая марнуе жыццё ў кампаніі «залатой моладзі», слухаючы джаз, ужываючы дарагі алкаголь, уступаючы ў інтымныя стасункі з роўным ёй па статусе (у яе разуменні) Алешам. Каб выратаваць Алену ад працы ў Германіі альбо на заводзе, багатая маці прапануе Войту ажаніцца з яе дачкою. Той пагаджаецца, не разумеючы, што шлюб фіктыўны. Алеш жа не жадае шлюбам з Аленай звязаць падчас вайны сабе рукі, нават даведаўшыся пра яе цяжарнасць. Войта гатовы гадаваць чужое дзіця, але маці

¹ *Бернштейн И. А.* Роман о судьбе поколения // *Новый мир.* 1967. № 1. С. 264.

схіляе Алену да абарту. Пасля гэтага хлопец сыходзіць з дому, а пазней з лётчыкам-аматарам Коцкам вырашае падчас налёту саюзніцкай авіяцыі ўгнаць самалёт з заводскага аэрадрома і вылецець у Славакію. Адносіны Паўла і цяжкахворай Монікі знаходзяцца ў ценю мёртвай Эстэр. Моніка гэтага не можа вынесці і разыходзіцца з Паўлам яшчэ перад яго трагічнай смерцю.

Усе любоўныя адносіны, апісаныя Я. Атчанашакам, можна разглядаць праз прызму міфа пра Арфея, якому нельга было азірнуцца, каб не страціць сваю каханую і выратаваць яе. Усе маладыя людзі, прадстаўнікі пакалення 1924 г., пастаянна азіраюцца на сваё мінулае і ніяк не могуць яго пераадолець. Бланка адмаўляе Гонзе, таму што думае толькі пра свайго брата. Сучаснасць становіцца для яе фікцыяй. Усё яе жыццё падпарадкавана ідэі паратунку брата праз уласную ганьбу, пра якую ведаюць суседзі, рабочыя завода і «татальнікі». Пасля трагічнай развязкі яе жыццё страчвае сэнс. Войта спрабуе пераадолець бездань паміж сабой і Аленай. Ён, бедны, неадукаваны, хаця і таленавіты ў тэхнічным плане, не ўпісваецца ў кола сяброў Алены, якая заўсёды мела прыслугу і шмат грошай, хоча стаць спявачкай і марыць пра Амерыку. Пісьменнік не пакідае сваім героям шанец быць шчаслівымі. Прамой праекцыяй вобраза Арфея можа быць Павел, які сапраўды чакае, што яго каханая Эстэр паўстане са свету мёртвых, з'явіцца з небыццзя канцлагера. Моніка намагаецца разбурыць марныя спадзяванні хлопца, але выклікае гэтым з яго боку толькі непрыязнасць.

Раман «Кульгавы Арфей» даволі адынамічны. Сюжэт не адыгрывае ў ім вялікай ролі. Увага сканцэнтравана на дэталёвай перадачы маральнай, псіхалагічнай і эмацыянальнай атмасферы часоў нямецкага пратэктарату ў чэшскіх землях. «У чэшскім рамане на першы план выходзіць майстэрства “глыбіннай разведкі” ўнутранага свету чалавека»¹. Аўтар падрабязна падае дыялогі і ўнутраныя маналогі герояў, іх разважанні. Думкі і погляды кожнага вельмі індывідуальныя, яны адпавядаюць характару, сацыяльнаму становішчу, адукацыі і светапоглядам герояў.

Трэба зазначыць, што ў рамане шмат спрэчак і разважанняў, ніяк не звязаных з асноўным дзеяннем: размоў пра тую ці іншую плынь філасофіі, кнігі, джазавую музыку і танцы. Мова твора вельмі экспрэсіўная. Я. Атчанашак уводзіць у мастацкую тканіну тэксту шмат

¹ Бернштейн И., Олонова Э. Современный чешский и словацкий роман. С. 137.

грубых выразаў, слэнг «татальнікаў», мову «залатой моладзі» адна-часова са складанымі філасофскімі развагамі.

Акрамя таго, у творы адбываецца атаясамліванне аўтара і пра-таганіста ў вобразе Гонзы, асабліва гэта заўважна ў фінале. Раман «Кульгавы Арфей» стаў адлюстраваннем лёсу цэлага пакалення чэш-скай моладзі. Чэшскі даследчык В. Рзоўнек упэўнены, што «Атчана-шак з'яўляецца эпікам з вялікім акцэнтам на псіхалагічных баках чалавечага характару, ён мае мэту паказаць лірычныя складнікі чалавечай душы»¹.

Выкарыстанне для назвы шараговай нелегальнай групоўкі імя міфічнага песняра з эпітэтам «кульгавы» паказвае яе негрунтоўнасць. Згодна з сюжэтам, хлопцы абралі такую назву выпадкова, але аўтар, верагодна, укладваў у гэта пэўны падтэкст, паколькі Арфей – вельмі загадкавая міфалагічная постаць. Паводле міфа, ён з'явіўся ў надзвы-чай складаны для гісторыі Грэцыі час, калі людзі дайшлі да паўдзікага стану пад уздзеяннем культу фізічнай сілы і сілы Вакха, і на паверхню выйшлі самыя грубыя і ганебныя праявы чалавечай натуры.

Такое апісанне можна суаднесці з тагачаснай гістарычнай і гра-мадска-палітычнай сітуацыяй у Чэхаславакіі і Еўропе. У асярод-ку «залатой моладзі» Прагі сапраўды былі распаўсюджаны грубыя плоцкія захапленні і празмернае ўжыванне алкаголю. Вобраз Арфея супрацьстаіць падобнаму ладу жыцця, паколькі ён «той, які лечыць святлом», ён валодае лірай і ратуе сваіх сяброў у падарожжы за за-латым руном.

Арфей змагаецца супраць культа Вакха і гіне ад рук вакханак. Групоўка хлопцаў таксама перастае існаваць, а іх лёсы складваюцца даволі трагічна. Аднак Арфей, паводле міфа, нясе людзям святло, імпульсы да новай рэлігіі і культуры. Ён супрацьстаіць грубай сіле аскетызма, чысцінёй, высокай этыкай і мараллю. Тыя ж самыя пам-кненні мы назіраем і ў членаў групоўкі «Арфей». Яны праходзяць праз выпрабаванні сябе і такім чынам становяцца больш годнымі, лепей разумеюць сваю натуру.

Павел разважае: «Сейчас они разойдутся, и его поиски начнутся сначала. Потому что “Орфей” уже мертв. Правда ли это? Да и чем, собственно, был “Орфей”? Пятеро юношей с голыми руками, не-опытных и не искушенных в борьбе, пятеро не похожих друг на друга и не очень-то ладивших героев с деревянными сабельками, которых те не потрудились даже тщательно выловить, не стоят того. Шляпы.

¹ Rzounek V. Realismus a soudobá proza. Praha, 1973. S. 41.

Да, может быть. И все-таки хорошо, что был “Орфей”! Хорошо! Потому что он был важен для них еще чем-то другим, что трудно определить. Вот, например, месть за Пишкота и мучительная тяга к чему-то, без чего каждому из них было бы страшно жить на свете. Да, это им давал “Орфей”. Решимость не смириться, не быть тотально мобилизованным бараном. И это давал “Орфей”. Соппротивление, смелый вздох в атмосфере, зараженной всеобщей робостью. И это тоже! У них будет право глядеть потом людям в глаза. Да, и это! А кроме того, у каждого были свои чисто личные мотивы. У меня, у Милана, у Бацилы. Надо будет сохранить в себе все это. И в будущем. Навсегда»¹.

Вучэньне Арфея несла людям святую, чысціню і любоў. У рамане члены нелегальнай групы таксама намагаюцца абудзіць суайчыннікаў, паказаць, што трэба нешта рабіць, а не бяздзейнічаць. Група «Арфей» дае ўдзельнікам адчуванне сапраўднага жыцця, натхненне і святло кахання. Міфалагічны Арфей вельмі шчыра і аддана кахае Эўрыдыку і адпраўляецца за ёю ў царства Аіда, загад якога Арфею: «Не азірайся!» – можна прасачыць на лёсах усіх персанажаў твора. Эўрыдыка сыходзіць у падземнае царства і адтуль натхняе Арфея, менавіта там міфічны герой сустракаецца са сваёй каханай. Чым бліжэй Арфей да ўсяго ўзнёслага, тым бліжэй ён і да Эўрыдыкі. Дакладна так адбываецца і з Паўлам, які пасля страты Эстэр змяняе сваё жыццё і светапогляд. Каханне да яўрэйскай дзяўчыны падштурхоўвае хлопца да актыўных дзеянняў, усведамлення жаклівасці таго, што адбываецца ў канцлагеры за межамі жыцця пражскіх абывацеляў. У Паўла, Войты і Гонзы каханне нешчаслівае, пакутлівае, звязанае з перашкодамі і выпрабаваннямі, як і ў Арфея. Маладыя людзі годна выходзяць з вельмі складаных жыццёвых сітуацый, становяцца больш моцнымі і высакароднымі.

Такім чынам, у рамане «Кульгавы Арфей» Я. Атчанашак ставіць пытанні адносінаў чалавека і грамадства, а таксама сэнсу чалавечага існавання і паказвае, што рашучасць да дзеяння заўсёды больш правільная, чым пазіцыя бяздзейнасці. Аўтар паказвае, што лепш быць не назіральнікам жыцця, а яго творцам. Вымяральнікам чалавечых якасцей у Я. Атчанашака становяцца адносіны паміж мужчынам і жанчынай, у выніку якіх нараджаецца жыццё.

У творы суіснуюць і пераплятаюцца дзве наратыўныя лініі: першая звязана з лёсам Гонзы, яна расказваецца ад першай асобы, другая – з жыццём астатніх герояў ва ўспрыняцці апавядальніка. Абедзве

¹ *Отченашек Я. Хромой Орфей. С. 454.*

лінії звязваюцца вобразам Гонзы, надзеленага аўтабіяграфічнымі рысамі. Менавіта Гонза пачынае і сканчвае дзеянне ў рамане і яднае ў адно цэлае ўсе яго лініі, паколькі астатнія вобразы і персанажы прама ці апасродкавана знітаваны з ім.

Структура рамана значна адрозніваецца ад чэшскіх рэалістычных раманаў 1950-х гг. з усёведаючым апавядальнікам. Я. Атчанашак палемічна рэагуе на тагачасную грамадска-палітычную, гістарычную і літаратурную сітуацыю. Вобраз жа міфічнага героя Арфея надае мастацкаму тэксту дадатковыя сэнсы і падтэксты, а таксама адну з магчымых перспектыв, праз якую можна паглядзець на вобразы, праблематыку і паэтыку рамана.

Пытанні для самакантролю

1. Раскрыйце спецыфіку бачання і адметнасці адлюстравання падзей Другой сусветнай вайны і часоў пратэктарату ў рамане Я. Атчанашака «Кульгавы Арфей».

2. Вылучыце ў рамане матывы і падтэксты, звязаныя з міфічным вобразам Арфея. Прывядзіце прыклады з тэксту і дайце сваю інтэрпрэтацыю.

3. У чым праяўляецца філасофія дзеяння ў рамане Я. Атчанашака «Кульгавы Арфей»? Чаму пісьменнік выбірае яе ў якасці правільнай жыццёвай пазіцыі і хто з персанажаў з'яўляецца яе выразнікам?

4. Як у рамане Я. Атчанашака «Кульгавы Арфей» раскрываецца тэма кахання, адносін мужчыны і жанчыны?

5. Ахарактарызуйце дынамічнасць рамана і другаснасць сюжэта ў ім.

6. Апішыце маладое пакаленне, выяўленае ў рамане Я. Атчанашака «Кульгавы Арфей».

2.8. Ладзіслаў Фукс

2.8.1. Праблематыка і паэтыка рамана «Варыяцыі для цёмнай струны»

Ваенная і антыфашысцкая тэма займае значнае месца ў беларускай і чэшскай літаратуры. Да яе звярталіся такія беларускія пісьменнікі, як І. Шамякін, В. Быкаў, І. Навуменка, І. Мележ, І. Пташнікаў, В. Казько і інш. Творы чэшскага пісьменніка Л. Фукса (1923–1994) адкрываюць добрыя перспектывы для тыпалагічных назіранняў і кампаратывісцкіх супастаўленняў поглядаў чэхаў і беларусаў на падзеі Другой сусветнай вайны. Многія раманы і апавяданні Л. Фукса

перакладзены на рускую мову, аднак па-беларуску чэшскі аўтар пакуль не загучаў і чакае сваіх перакладчыкаў.

Л. Фукс друкаваўся з 1960-х гг. і праславіўся сваімі глыбока псіхалагічнымі раманамі і апавяданнямі, у якіх паказаў таямніцы чалавечых душ. Увага пісьменніка скіравана на складаныя грамадскія і сямейныя адносіны, прычыны і наступствы дзеянняў чалавека. Тэматычна творы Л. Фукса звязаны з лёсам яўрэйскай нацыі ў часы фашысцкай акупацыі, мяшчанства ў часы Аўстра-Венгерскай імперыі, а таксама праблемамі бацькоў і дзяцей. Аўтар робіць свае прайзвесткі тэксты лірычнымі, насычае іх метафарычнасцю. Ён належыць да майстроў стылю, для якіх асабліваю мастацкую значнасць набывае праца над кампазіцыяй твора. Прозе Л. Фукса характэрна фармальнае эксперыментатарства і суб'ектывізаваны погляд на свет.

Да літаратурнай дзейнасці Л. Фукс ішоў дастаткова доўга. Ён скончыў філасофскі факультэт Карлава ўніверсітэта, працаваў у Дзяржаўным упраўленні па ахове гістарычных помнікаў, затым у Нацыянальнай карціннай галерэі. Толькі пасля таго, як яго першы раман «Пан Тэадор Мундштот» (1963) займеў поспех у Еўропе, пачаў прафесійна займацца літаратурай.

Адным з найлепшых твораў Л. Фукса літаратурныя крытыкі лічаць раман «Варыяцыі для цёмнай струны» (1966), у якім раскрываецца шлях сталення маладога хлопца Міхала напярэдадні нацысцкай акупацыі, а потым і ў часы Другой сусветнай вайны. Галоўнымі становяцца тэмы чалавечага адчужэння, адзіноты і смерці ў складаны перыяд чэшскай і сусветнай гісторыі. Расійская даследчыца Р. Філіпчыкава зазначае: «Прыход Ладзіслава Фукса ў літаратуру супаў з імкненнем перадавой інтэлігенцыі яшчэ і яшчэ раз паказаць жорсткасць і бесчалавечнасць, сканцэнтраваныя ў крывавай ідэалогіі і практыцы фашызму, у жадным механізме фашысцкай палітыкі, дух якой стаў зноў адраджацца ў некаторых краінах Еўропы... Пастаянная і адзіная тэма раманаў Ладзіслава Фукса – пярэдадзень вайны і фашысцкая акупацыя Чэхаславакіі, цяжкая атмасфера таго часу, трагізм і безвыходнасць становішча безабаронных людзей, якія станавіліся ахвярамі фашысцкага гвалту»¹.

¹ *Філіпчыкава Р.* Ладислав Фукс и его роман «Вариации для темной струны» // Л. Фукс. Вариации для темной струны / пер. с чеш. И. Чернявской. М., 1970. С. 5.

Галоўны герой паходзіць з багатай пражскай інтэлігентнай сям’і з аўстрыйскімі каранямі. Міхал паказаны аўтарам як летуценнік і фантазёр, для якога важная не столькі навакольная рэчаіснасць, колькі прыдуманая ім вобразы. У рамане прысутнічае другі план успрыняцця тэксту – галоўчынацы і снабчання героя, казачныя карціны і легенды. Яны суседнічаюць з яскравымі побытавымі сцэнамі, што таксама падаюцца вельмі дэталёва і падрабязна. Галоўную ўвагу Л. Фукс надае ўнутранаму свету чалавека, таму сюжэт нібы адыходзіць у цень і выглядае крыху зацягнутым.

Раман «Варыяцыі для цёмнай струны» складаецца з 28 глаў. Аўтар распавядае гісторыю студэнта гімназіі, сына пражскага паліцэйскага высокага рангу (такую ж пасаду займаў бацька пісьменніка, у гэтым прасочваецца аўтабіяграфізм твора). Сарамлівы і вельмі чулівы хлопец часта блытае рэчаіснасць і свае фантазіі. Атмасфера ў сям’і даволі халодная. Міхал вельмі блізка сябруе са служанкай Ружэнкай. Яны разам ходзяць да прарочыцы і на бацькаву працу, многа размаўляюць і абмяркоўваюць розныя падзеі і рэчы. Міхал на працягу ўсяго рамана размаўляе з партрэтамі бабулі-арыстакраткі часоў манархіі, з плюшавым мядзведзікам і статуэткай танцоркі. Калі яе ў канцы кнігі разбіваюць немцы, гэта становіцца пэўным сімвалам канца дзяцінства героя і змены жыццёвай эпохі.

Сапраўдныя гістарычныя падзеі не становяцца галоўнай тэмай у творы і з’яўляюцца хутчэй фонам. Так, згадваюцца смерць Т. Масарыка, хваляванні на нямецкай мяжы, прыняцце расавых законаў у Германіі, заключэнне Мюнхенскай дамовы, пачатак мабілізацыі і г. д. «Говорили о перевозке контрабандой оружия из Германии в Аш, Хебы и Румбург – наши города на границе, о совещании министра внутренних дел с немецкой партией, о прекращении демонстраций и инцидентов, потом о Гитлере, который, мол, должен произнести речь в Нюрнберге, – о Гитлере теперь говорили все время, еще больше, чем тогда, когда все случилось с несчастной Австрией»¹, – такімі сціслымі згадкамі ўваходзіць у раман гістарычная рэальнасць.

Часам Л. Фукс пачынае чарговую частку з кароткай даведкі пра нейкія значныя падзеі, а пасля паказвае, якім чынам гэта ўплывае на жыццё Міхала, як гэта ўспрымае ён і іншыя вучні гімназіі альбо члены сям’і: «Распустили Судетскую партию, штурмовиков. Объявили чрезвычайное положение, но и это не помогло. Веселье... как-то

¹ Фукс Л. Вариации для темной струны / пер. с чеш. И. Чернявской. М., 1970. С. 210.

внезапно исчезло. Полицейские на перекрестках перестали улыбаться, прохожие – рассказывать анекдоты и здороваться... Над городом чаще, чем прежде, летали самолеты, и все говорили о войне... По радио объявили, что начиная с сегодняшнего дня нельзя зажигать на улицах фонари, а на окнах должна быть темная бумага, чтобы не проникал ни один лучик»¹. Аўтар пры гэтым не выказвае свайго стаўлення да падзей, не дае ацэнак. Увага пісьменніка сканцэнтравана на ўнутраным свеце галоўнага героя, аднак у нейкім сэнсе грамадска-палітычныя абставіны таксама ўплываюць на псіхалагічны стан і эмоцыі чалавека, нібыта цалкам захопленнага светам сваіх фантазій.

Сугэстыўную атмасферу надаюць твору невыразныя межы паміж рэальнасцю і снабчаннем. Тым не менш Л. Фукс па-майстэрску перадае псіхалагічную атмасферу і грамадскі клімат у Чэхаславакіі канца 1930-х гг. і часоў пратэктарату праз паказ адзіноты Міхала ў сваёй сям’і і гімназіі. Мы разумеем, што гэта адчуванні самога пісьменніка.

Другасныя персанажы рамана наўмысна паказаны вельмі схематычна, часам нават карыкатурна. Некаторыя героі выяўлены як носьбіты зла, напрыклад дэспатычны настаўнік геаграфіі, якога хлопцы баяцца і які стварыў невыносную атмасферу на сваіх занятках, прыніжаючы чалавечую годнасць маладых людзей. Настаўнік чэшскай мовы і літаратуры з’яўляецца яго антыподам. Яму Л. Фукс адводзіць даволі шмат старонак рамана. Так, падрабязна пераказваюцца расповеды настаўніка пра зборнік балад класіка чэшскай літаратуры XIX ст. Карэла Яраміра Эрбена «Букет» (у тэксце балоды цытуюцца вялікімі ўрыўкамі), апісваецца, як вучні і настаўнік малюць на дошцы ілюстрацыі да балад, які вясёлы і прыўзняты настрой пануе на ўроках літаратуры (цалкам супрацьлеглы атмасферы на ўроках геаграфіі). Маладыя людзі і настаўнік прыязна і з паразуменнем ставяцца адзін да аднаго, а выкладчыка геаграфіі адзін гімназіст абячае свайму сябру нават забіць. Творы К. Эрбена сімвалізуюць для чэхаў пакутніцу-радзіму і служаць выразнікамі патрыятычных настрояў.

Раман Л. Фука «Варыяцыя для цёмнай струны» быў трэцяй надрукаванай кнігай пісьменніка пасля рамана «Пан Тэадор Мундштот» і зборніка аповяданняў «Мае чарнавалосыя браты», хаця ён напісаў яго раней за пералічаныя творы – у канцы вайны, калі яшчэ быў вучнем гімназіі. Менавіта гэтым тлумачыцца прысутнасць у рамане

¹ Фукс Л. Вариации для темной струны. С. 244–245.

«Варыяцыі для цёмнай струны» некаторых скразных вобразаў і матываў, звязаных з іншымі творамі, напрыклад матыву размовы з партрэтам бабулі. На пэўную мастацкую пераемнасць з апавяданнямі ўказвае не толькі агульнасць тэм і матываў, але і постаць галоўнага героя і апавядальніка, а таксама многія персанажы.

Для мастацкага свету Л. Фукса ўласцівы тэмы адзіноты і жаху перад гістарычным злом, асабліва ў першы перыяд творчасці. Тым не менш пісьменнік укладае ў вусны аднаго з персанажаў – дырыжора, які мусіць бегчы ад фашызму з Прагі, – наступныя аптымістычныя прароцтвы: «Настанет время, когда исчезнут узники, исчезнут тюремщики и псы, которые мешают людям жить, мешают взять жизнь в свои руки и не потерять ее, тогда во всем мире будут звучать только арфы. Вы пойдете по городу и будете играть на арфах собственной души, как сказал поэт, которому недавно выбили зубы... пойдете по свету и будете прислушиваться только к голосу собственного сердца, к мечте и желаниям... Но если потребуется восстать, то восстань и скажи это достаточно громко. Право на протест никто никогда ни у кого не отнимет, даже в тюрьме, и это наше великое счастье...»¹. Праз гісторыю гэтага персанажа таксама адлюстроўваецца тэма эміграцыі: дырыжор добра ўсведамляе свой няпросты лёс пасля ўцёкаў з чэшскай сталіцы, ён гаворыць пра чалавека-пілігрыма, вечнага вандроўніка, уцекача, шлях якога бясконцы. Міхалу слыжны дырыжор выказвае свае пакутлівыя пачуцці наконт страты радзімы, сваёй зямлі, свайго краю, дзе нарадзіўся, пусціў карані, дыхаў і меў найлепшае, што можа мець жывая істота, – магчымасць творчасці. Аўтар падкрэслівае, што ўсё гэта імгненна страчваецца пад пагрозай трапіць у канцлагер.

Камапазіцыйна раман з'яўляецца вольным спалучэннем эпізодаў, аповед вядзеца ад першай асобы, але сустракаюцца адступленні, дзе першынства аддаецца некаторым другасным персанажам, напрыклад Ружэнцы. Тканіна тэксту яднаецца ў цэласнасць рэфрэнамі асобных слоў, фраз альбо спалучэннем некалькіх сказаў. Яны ствараюць тэматычны і эмацыйны настрой твора. Кола канатацый, магчымых асацыяцый і інтэрпрэтацый тэксту пашыраецца за кошт спецыфічных матываў: музыкі (згадваюцца асобы спявачкі і дырыжора-эмігранта), сякеры, могілак і інш.

Музыка займае ў рамане асаблівае месца, што відавочна ўжо па назве. У рамане фігуруе вялікая колькасць імён кампазітараў, якія

¹ Фукс Л. Вариации для темной струны. С. 330–331.

згадваюцца з розных нагод, напрыклад Л. Бетховен, Ф. Ліст, Г. Малер, а таксама назваў вядомых опер, у прыватнасці такіх, як «Самсон і Даліла», «Аіда», і балета («Рыгалета»). Галоўны герой Міхал наведвае ўрокі музыкі і вучыцца граць на раялі. Адноўчы ў гасці да сям’і Міхала прыходзіць знакамітая оперная спявачка і выконвае песні.

Праз музычныя тэмы ў раман уваходзяць філасофская і экспрэсіўная лініі. Так, слыны дырыжор Артур Якабсон, з якім Міхал сустрэчаецца неаднойчы ў парку, кажа яму: «Быць чуткім, да-да. К искусству, к музыке, к жизни, но не излишне чувствительным к самому себе, только до определенной степени, ибо эта жизнь напоминает танец на острие ножа... Ты должен укрощать свои чувства, держать их в узде, не выпускать поводья из рук... Один немецкий поэт написал, что вечная любовь приносит человеку боль не только для того, чтобы он мог плакать. Страдание есть, с одной стороны, несчастье. Но, с другой, это милость и великая школа. Оно делает человека утонченным, открывает ему чувство музыки, в которую обычный человек не вслушивается, открывает ему смысл жизни. Человек благодаря страданию учится преодолевать себя, быть по отношению к себе суровым, не показывать виду, хорошо ему или плохо, учиться никогда в душе не уступать никакому насилию, не поддаваться, – всему этому учит страдание...»¹ Гэтыя словы вельмі важныя для чуллівага Міхала, а таксама для тых, хто страціў вектар свайго існавання ў жорсткім свеце.

Сэнс назвы чытачу раскрываецца праз эпізод, у якім Міхал наведвае дом багатага гандляра Маісея Каца, куды прыходзіць на дзень нараджэння найлепшага вучня свайго класа. Яўрэй Кац прадчувае будучыя няшчасці і беды. Ён гаворыць Міхалу, што ў кожнага чалавека, як на арфе, ёсць розныя струны, якія гучаць абсалютна інакш, калі іх закрануць. І ў кожнага чалавека ёсць адна цёмная струна, да якой нікому не трэба дакранацца. Чалавек не павінен ніколі граць на ёй. «Все довольно странно – эта жизнь... как танец. Ну как есть всякие струны у арфы... так есть они и у человека. Есть в нем струны самые высокие, но они в то же время и самые слабые, как и у арфы, так что человек их порою даже и не слышит, а иногда чуть ли не всю свою жизнь даже не прикасается к ним, они поэтому и не звучат в нем всю его жизнь, а если иногда и издают звук, то совсем легкий и нежный, который тут же теряется в звуках низких струн... В каждом

¹ Фукс Л. Вариации для темной струны. С. 117–118.

человеке есть и одна темная струна... Он может играть на всех струнах, но только не на темной. Если на ней сыграет ветер, в результате этого возникнет трагедия...»¹

Менавіта праз метафару цёмнай струны Л. Фукс асэнсоўвае фашызм, які распаўсюдзіўся таму, што ў вялікай колькасці людзей закрунулі цёмныя струны. Супрацьстаяць гэтаму злу магчыма толькі аб'яднаўшы добрае ва ўсіх людзях. У гэтым асноўная ідэя мастацкага твора. «Творчасць Ладзіслава Фукса – гэта не толькі ўвасабленне драматычных духоўных пошукаў, надзей, расчаравання і адзіноты, але і барацьба за чалавека супраць сіл, якія пагражаюць яго існаванню. Гэта не толькі глыбокае пранікненне ў душу героя, не толькі лёс аднаго чалавека. Асоба героя для пісьменніка – гэта яго ўспрыняцце жыцця і сучаснасці, з думкамі і памкненнямі, з барацьбой. У вырашэнні праблемы добра і зла з усёй відавочнасцю праяўляецца грамадскі тэмперамент Фукса, яго палеміка з індывідуалізмам»², – зазначае Р. Філіпчыкава.

Чэшскі пражак вельмі дэталёва апісвае як сваіх персанажаў, так і падзеі, што адбываюцца ў рамане. У той жа час героямі могуць становіцца вобразы з галюцынацый Міхала, напрыклад чорны чалавек у касцюме, якога толькі ён бачыць у гасцёўні сваіх бацькоў, ці смерць з залатой каронай на галаве (так хлопец бачыць жанчыну-арыстакратку з дыядэмай, запрошаную да бацькоў на святочны абед). Л. Фукс стварае яркі фантастычны вобраз жанчыны-смерці, які становіцца сімвалам часу.

Апошнія старонкі рамана насычаны фрагментарнымі апісаннямі, якія часта ўяўляюць сабой плынь свядомасці і разрозненых ўспамінаў пра трагічныя падзеі жыцця галоўнага героя. Фінал жа цалкам цьмяны і неадназначны, што пакідае вялікую прастору для інтэрпрэтацый і здагадак адносна лёсу Міхала і яго сям'і. Магчыма, яго бацькі былі арыштаваны нацыстамі, а ён апынуўся ў вёсцы. Пра гэта цяжка адназначна меркаваць.

Паэтыку рамана вылучае спрошчаны дыялог, даволі складаная кампазіцыя, шматлікія паўторы тэм і матываў. Зварот аўтара да экзістэнцыяльнай праблематыкі і выбар спосабаў яе ўвасаблення дазваляе чэшскім літаратуразнаўцам шукаць карані натхнення Л. Фукса

¹ Фукс Л. Вариации для темной струны. С. 113.

² Філіпчыкова Р. Ладислав Фукс и его роман «Вариации для темной струны». С. 10.

ў традыцыях пражскай нямецкамоўнай літаратуры, да якой чэхі далачаюць, напрыклад, Ф. Кафку. «Своеасаблівае творчай манеры пісьменніка, адметнае ўспрымання і падачы ім рэальнай жыццёвай плыні – паказ падзей, з аднаго боку, праз атмасферу жаху на яве, якім і быў “новы гітлераўскі парадак”, а з іншага – праз трагічны лёс чалавека і мітуслівую свядомасць, праз агаленне глыбокай дысгармоніі паміж жыццёвымі памкненнямі простага чалавека і бесчалавечным светам у самым крайнім яго выражэнні»¹, – падкрэслівае Р. Філіпчыкава.

Раман «Варыяцыі для цёмнай струны» Л. Фукса большасцю даследчыкаў разглядаецца ў рэчышчы ваеннай тэмы ў чэшскай літаратуры другой паловы XX ст. Аднак яго варта разглядаць у больш шырокім мастацкім кантэксце, паколькі падзеі Другой сусветнай вайны і трагічны для Чэхаславакіі перадаенны час займаюць вельмі малое месца ў творы. Галоўнае, што становіцца прадметам разгляду і рэфлексіі пісьменніка, – унутраны свет чалавека, яго экзістэнцыя, прычым менавіта ў манеры Ф. Кафкі і Г. Майрынка. Л. Фукс балансуе на мяжы рэальнага і паэтыкі снабчання, калі мары, фантазіі, мроі і галюцынацыі маладога хлопца Міхала дазваляюць нам усвядоміць экзістэнцыяльны жах і гвалт, якія панавалі ў свеце і трансфармавалі людзей, адных робячы ахвярамі, а іншых – катамі.

На нашу думку, раман Л. Фукса «Варыяцыі для цёмнай струны» яскрава выяўляе метафарычную лінію ў творчасці пісьменніка, як і раман «Крэматар» і некаторыя іншыя, дзе пануе нерэалістычная паэтыка і перавага ў раскрыцці сэнсу твора аддаецца метафарычным мастацкім прыёмам, умоўнасці і фантазіі.

Пытанні для самакантролю

1. Раскрыйце спецыфіку адлюстравання перадаенных часоў і падзей Другой сусветнай вайны ў рамане Л. Фукса «Варыяцыі для цёмнай струны».

2. У чым праявіўся ўплыў пражскай нямецкамоўнай літаратуры на творчасць Л. Фукса? Якую ролю ў яго рамане «Варыяцыі для цёмнай струны» выконваюць апісанні ўнутранага свету чалавека ў манеры Ф. Кафкі і Г. Майрынка?

3. Апішыце паэтыку снабчання ў рамане Л. Фукса «Варыяцыі для цёмнай струны» (мары, фантазіі, галюцынацыі і мроі Міхала).

4. Раскрыйце ролю і месца музыкі ў творы.

¹ Філіпчыкова Р. Ладислав Фукс и его роман «Вариации для темной струны». С. 8.

5. Ахарактарызуйце сродкі ўмоўнасці ў рамане. Прывядзіце прыклады з тэксту.

6. Абгрунтуйце разгляд і асэнсаванне рамана ў рэчышчы метафарычнай лініі ў творчасці Л. Фукса.

2.8.2. Антыфашысцкая тэма ў рамане жахаў «Крэматар»

Першы перыяд творчасці Л. Фукса завяршаецца раманам «Крэматар» (1967), які з чэшскай мовы таксама перакладаецца як «спальвальнік трупаў».

Раман «Крэматар» дае дакладнае ўяўленне пра свет жахаў і пакут, які адлюстроўваў пісьменнік у першы перыяд творчасці. Ён працягвае метафарычную лінію ў прозе Л. Фукса, калі дамінантамі мастацкага светаўспрымання становяцца гратэскавасць, сімвалічнасць, фантазмагарычнасць. Тым не менш рэалістычныя пласты таксама займаюць вялікае месца ў рамане. Яны тычацца грамадска-гістарычных рэалій перадаваенай Чэхаславакіі (апісанне нездаровай атмасферы, якая панавала ў грамадстве напярэдадні Другой сусветнай вайны, а таксама судзецкая тэма).

Чэшскі рэжысёр Ю. Герц зняў па рамане «Крэматар» вельмі паспяховы фільм, які, аднак, пазней, у 1969 г., быў забаронены¹. Кніга была перакладзена на рускую мову І. Бязрукавай і надрукавана ў 1993 г. у часопісе «Иностранная литература».

Жанрава «Крэматар» успрымаецца як раман жахаў (*horror*), хаця ў ім уздымаецца такая значная тэма, як барацьба супраць сацыяльна-палітычнага зла. Даследчыца К. Шахава адзначае, што «...на самай справе раман чэшскага пісьменніка ніякім чынам не належыць да катэгорыі кніг ці фільмаў хічкокаўскага альбо бэраўзаўскага тыпу. Л. Фукс малое страшнае не для таго, каб паказаць бясчынства і ўсеагукнасць зла, яго непераможнасць або слабасць і абсурднасць жыцця. Як раз наадварот. Зброяй сатыры, гратэску, гранічнага завастрэння вобразаў і сітуацый пісьменнік змагаецца супраць цалкам вызначанага сацыяльна-палітычнага зла, якім быў гітлераўскі фашызм і якім з'яўляецца кожная з яго сучасных мадыфікацый»².

¹ Прычынай забароны фільма стала тое, што аператарам на здымках быў будучы дысідэнт С. Мілота. Падчас Пражскай вясны ў 1968 г. ён здымаў вулічныя падзеі і пасля змог адаслаць зняты матэрыял за мяжу.

² Шахова К. А. Романы Ладислава Фукса // Вечно обновляющийся реализм. Киев, 1984. С. 199.

У рамане моцна адчуваецца кафкіянскі дух, паколькі галоўнай эмоцыяй у ім з'яўляецца страх. «Страх, наряду с нуждой, завистью и клеветой, – один из главных врагов человечества. Если бы люди избавились от страха, они стали бы куда счастливее. Страх мешает нам почувствовать красоту окружающей природы»¹. Як і ў творах Ф. Кафкі, у рамане Л. Фукса назіраецца вялікая колькасць сімвалаў-метафар.

У рамане разгортваецца гісторыя сям'і Копферкінгелей. Карал працуе ў пражскім крэматорыі, які ён называе Храмам смерці. Падзеі развіваюцца напярэдадні Другой сусветнай вайны. Аўтар апісвае далучэнне да Германіі Судзетаў, акупацыю Польшчы, распаўсюджванне нацысцкай ідэалогіі. Перад пачаткам вайны Карал пад уздзеяннем свайго сябра Вілі, судзецкага немца, пачынае супрацоўнічаць з фашыстамі, уступае ў нацысцкую партыю. Ён паказаны аўтарам як паталагічная асоба. Усе падзеі перадаюцца чытачу менавіта вачыма Карала Копферкінгеля, які дзеля таго, каб даказаць сваю адданасць нацызму і ідэі чысціні нямецкай крыві, здзяйсняе забойства жонкі Марыі і сына Мілівога, паколькі тыя былі яўрэямі. Забойству 17-гадовай дачкі Зіны перашкаджае з'яўленне ва ўяўленні героя тыбецкага пасланніка, які паведамляе Каралу, што ён – новае ўвасабленне Буды. Потым тры «анёлы» адводзяць яго ў санітарную машыну.

Заканчэнне вайны Карал назірае з вокнаў нямецкага санітарнага цягніка. Ён бачыць, як людзі вяртаюцца з канцлагераў. Але ўпэўненасць у сваім місіянстве ў героя не знікае. Такім чынам, сюжэт будзеца на паступовай канцэнтрацыі змрочнасці і жаху, а цэнтральны персанаж вырастае да гратэскага ўвасаблення зла.

Яўрэйская тэма – адна з пастаянных у творчасці Л. Фукса, хаця ён не быў яўрэем, але лёс гэтай нацыі ў перадваенныя і ваенныя гады яго вельмі хваляваў і непакоіў. Пісьменнік у гады Другой сусветнай вайны жыў таксама пад пагрозай, як і яўрэі.

У рамане аўтар паказвае, што зло часта хаваецца пад маскай сардэчнасці і дабрыні. На пачатку твора прыводзіцца цытата італьянскага пісьменніка Джавані Папіні, які сімпатызаваў фашыстам: «Величайшее коварство дьявола в том, что он внушает нам, будто его нет»². Пісьменнік дэманструе эвалюцыю Карала Копферкінгеля:

¹ Фукс Л. Крематор. URL: <http://knigolib.com/?p=149512> (дата обращения: 26.04.2015).

² Тамсама.

як ён з пшчотнага і вытанчанага чалавека ператвараецца ў забойцу сваіх родных і праз нацкоўванне гестапа на саслужыўцаў становіцца дырэктарам крэматорыя.

Пра сябе цэнтральны герой гаворыць так: «Я романтик и люблю красоту»¹. Самае любімае чытанне Копферкінгеля – кніга пра Тыбет і тыбетскія манастыры. Менавіта адтуль ён бярэ ўяўленне пра крэмацыю як высакародны акт, які дазваляе чалавеку змяніцца, ачысціцца і вызваліцца ад зямных пакут і кайданоў. Крэматорый ён успрымае як «майстэрню самога пана Бога». Пакуты, на яго думку, – гэта зло, якое людзі павінны вынішчыць. Карал гаворыць: «Страдания – это огромное зло, и мы должны сделать все возможное, чтобы их смягчить или прекратить»². Сваёй даччы ён наказвае: «Мы не вправе никого обижать даже в мыслях»³. Герой стала праводзіць паралелі паміж светам людзей і светам жывёл, «паколькі жывёлы таксама пакутуюць». З жонкай Карал пазнаёміўся ў заапарку, і хаця з таго часу мінула 17 гадоў, ён з цеплынёй успамінае леапарда, каля клеткі якога яны сустрэліся. У гэтым эпізодзе Л. Фукс пакідае для чытача сімвал-знак: персанаж здзіўляецца, навошта каля леапарда была змяя. Пра яе ў рамане ўзгадваецца некалькі разоў. Думаецца, што гэта метафара, з дапамогай якой пісьменнік нібы папярэджвае, што побач з гісторыяй кахання прытаілася зло.

Карал лічыць сябе вытанчаным чалавекам. Ён вельмі любіць класічную музыку – І. Штрауса, Ф. Шуберта, Ф. Ліста, Дж. Вердзі. Увогуле музыка ў рамане часта падаецца як фон, на якім адбываюцца падзеі, альбо становіцца часткай мізансцэн. Падчас сямейных свят у Копферкінгелей прынята слухаць оперы, настроіўшы адпаведным чынам радыё. Аўтар надзяляе свайго персанажа здольнасцю захапляцца жывапісам, хаця выбар карцін дэманструе нам фуксаўскую іронію ў дачыненні да жывапісных густаў крэматара, які вешае карціны ўсюды, у тым ліку ў ваннай пакоі, які лічыць самым прыгожым месцам у кватэры.

Першапачаткова Карал Копферкінгель паказаны чалавекам, якому чужыя і неўласцівыя гвалт і палітыка, ён спачувае ўсім людзям, якія жывуць побач з ім: суседцы, у якой спіўся муж, каміваяжору кандытарскай фірмы, яўрэю Штраусу, якому ён прапанаваў супрацоўніцтва і добрыя камісійныя праз продаж абанементаў у крэматорый,

¹ Фукс Л. Крeматор.

² Тамсама.

³ Тамсама.

жанчыну, якую кінуў муж. Герой шкадуе тых, пра каго ён кожны дзень чытае ў газетах. Пан Копферкінгель наўмысна шукае артыкулы пра пакуты няшчасных людзей і суправаджае іх адпаведнымі каментарыямі. Сваю жонку і дачку ён называе не інакш як «п'яшчотная мая», «найкаштоўнейшая мая», купляе ім увесь час падарункі, сукенкі, прыгожыя плеченыя каўнерыкі і карціны.

Карал прынцыпова не курыць і не ўжывае алкаголь, праяўляе сваю чулівасць у тым, што любіць называць месцы і людзей экзатычнымі і ўзвышанымі імёнамі. Так, сябе, будучы Каралам, ён чамусьці імянуе Раманам, жонку Марыю – Лакмэ, крэматорый называе Храмам смерці.

Акрамя таго, галоўны герой вельмі любіць разважаць на тэму смерці і сыходу з жыцця. На гэты конт ён нават мае пэўную філасофію і пры розных абставінах разважае пра тое, што чалавек з праху выйшаў і ў прах ператворыцца, а ён гэтаму спрыяе. Карал спасылаецца на аўтарытэт Бібліі. Аднак сэнс жыцця ён адмаўляе з той прычыны, што жыццё – гэта чаканне смерці, а паколькі паміраюць усе без выключэння, то жыццё, на яго думку, не мае ніякага сэнсу. Смерць у сістэме поглядаў Карала стаіць у цэнтры ўсяго існага. «Смерть избавляет людей от боли, рушит стену, которая окружает нас всю жизнь и сужает наш кругозор»; «На земле вечная жизнь невозможна – разве только настанет земной рай. По смерти же, напротив, нет вечного ада... есть только вечное небо, нирвана, как говорят в Тибете»; «Регистрация смерти – самый возвышенный и ответственный акт, какой совершается на этом свете, он для нас – закон»¹. Усё гэта прыклады «філасафем» Карала Копферкінгеля, служачага пражскага крэматорыя. Гуманістычнымі такія разважанні назваць нельга, бо ў іх адмаўляецца каштоўнасць чалавечага жыцця.

Герой не паказваецца чалавекам, жорсткім ад прыроды. Пакуль на яго не пачынае ўплываць сябар Вілі Рэйнке, ён адчувае сябе патрыётам. У яго доме размаўляюць па-чэшску, дзеці наведваюць чэшскія гімназіі, а аснову хатняй бібліятэкі складаюць чэшскія кніжкі. Пра тое, што ў яго ёсць кропля нямецкай крыві, Карал нават не ўзгадвае ды і па-нямецку размаўляць фактычна не можа. Пры гэтым ён вельмі шануе сваю цешчу-яўрэйку, якая па-яўрэйску гатавала карпа. Здзіўляецца, чаму А. Гітлер у Германіі пераследуе яўрэяў. «За што? Ведь они такие милые и любезные люди»². Копферкінгель настойліва

¹ Фукс Л. Крёматор.

² Тамсама.

падкрэслівае сваю мірную жыццёвую пазіцыю: «...война мне чужда, не люблю ее. Она несет людям куда больше несчастий, чем мирная жизнь»¹. Ён цалкам пагаджаецца са сваім суседам-урачом, яўрэем па паходжанні, што гвалт ніколі не пануе доўга: «На короткое время насилие может победить, но не оно творит историю»².

Дэградацыя асобы галоўнага героя пачынаецца пад уздзеяннем сям'і судзецкіх немцаў Рэйнке, якія ўказваюць на яго расавую прыналежнасць, падкрэсліваючы тым самым яго выключнасць і спакушаючы пасадамі і матэрыяльнымі дабротамі. Карал становіцца на шлях, які прыводзіць яго да мяжы бесчалавечнасці, калі перашкодай для кар'еры становіцца яўрэйскае паходжанне жонкі і «паўяўрэйскасць» дзяцей. Сын Карала Мілівой паказаны вельмі слабым чалавекам, схільным да бадзяжніцтва. Дарэчы, вобразы такіх слабых фізічна і маральна маладых людзей прысутнічаюць амаль у кожным творы аўтара. Мілівой (нават імя якога гучыць мякка і пяшчотна) не можа назіраць, як б'юцца баксёры, але заводзіць сяброўства з баксёрам – чэшскім патрыётам, які таксама мае стасункі з дзецьмі яўрэяў. Усё згаданае вышэй складае рэалістычны план аповеду ў рамане. Вобразы персанажаў таксама падаюцца аўтарам у межах рэалістычнай эстэтыкі. Выключэннем можна назваць толькі постаць Карала – гра-тэскае ўвасабленне зла. Менавіта з ім звязаны і фантасмагарычныя пасажы рамана пра наведванне тыбецкіх лам, калі ён ужо поўнасцю страчвае свой розум.

Адной з ключавых з'яўляецца сцэна ў паноптыкуме мадам Цюсо, дзе разыгрываецца спектакль «Вялікі мор, альбо Чорная смерць у Празе 1680 г.». Паноптыкум дазваляе адчуць мастацкі свет прозы Л. Фукса ў поўнай ступені. Гледачы спектаклю (маладая ружовашчочкая дзяўчына, старая жанчына ў акуларах, жанчына ў капелюшы з пярком, як у васковай лялькі, яе нервовы тоўсты спадарожнік) паводзяць сябе вельмі дзіўна. Яны нібыта не персанажы, а схемы альбо таксама лялькі. Прычым усе яны потым з'яўляюцца ў рамане яшчэ некалькі разоў (напрыклад, на боксе) пры вельмі дзіўных абставінах.

Прадстаўленне ў паноптыкуме прадказвае будучае развіццё падзей і злачынствы Карала. Філасофскую ноту ў снабчную, фантасмагарычную атмасферу паноптыкума прыўносяць словы Лакмэ-Марыі:

¹ Фукс Л. Крематор.

² Тамсама.

«Средневековье, Роман, преследует людей и сегодня. Не чума, так что-то другое»¹.

Пры апісанні пісьменнікам эпізодаў у паноптыкуме, на боксе, падчас экскурсіі парушаецца мяжа паміж сцэнай і глядачом. Рэальнасць пазіцыянуецца аўтарам як фіктыўны свет. Менавіта ў гэтых частках рамана адбываецца гульня з персанажамі і матывамі, у аснове якой ляжаць грамадска-гістарычныя рэаліі, па меркаванні Л. Фукса, добра вядомыя чытачу. Дамінантная роля адводзіцца маналогам галоўнага героя. Узнікае ўражанне, што і апавядальнік становіцца на пазіцыю пана Копферкінгеля. Бывае, што супрацьлеглую пазіцыю займаюць героі другога плана.

Мастацкую значнасць маюць і прозвішчы, якія згадваюцца ў рамане «Крэматар». Так, частае фігураванне прозвішч знакамітых кампазітараў Ф. Ліста, І. Штрауса, Л. Яначака, Р. Вагнера і гучанне музыкі сведчаць пра захопленасць цэнтральнага персанажа мастацтвам. Прозвішчы работнікаў крэматорыя Лішкава, Зіяц, Фенек, Беран утвараны ад назваў жывёл і ўказваюць на аднолькавае ўспрыманне Копферкінгелем жывёл і людзей. У творы паказваецца пяшчотае стаўленне Карала да свойскай кошкі, пра якую ён ніколі не забываецца, нават калі сям'я робіць агульны фотаздымак.

Такім чынам, Копферкінгель становіцца ў рамане ўвасабленнем зла, а ўсе астатнія персанажы, акрамя Вілі Рэйнке, паказаны ахвярамі галоўнага героя. Зло ў творы мае не толькі гістарычныя абрысы, яно паступова з усюдыснай ананімнай пагрозы персаніфікуецца ў фанатычнага Вілі і Копферкінгеля, які пранікаецца ідэямі свайго месіянства і выключнасці. Схаванае зло выходзіць на свет праз палітыку А. Гітлера і яго прыхільнікаў, што яскрава адлюстроўваецца ў рамане. Аўтар раскрывае ператварэнне героя з любячага і пяшчотнага мужа і бацькі ў д'ябла, які знішчае сям'ю і сваіх калег.

Праз вобраз галоўнага героя Л. Фукс дае зразумець, што кожны чалавек носіць у сабе розныя рысы, у тым ліку і заганы, якія ў нармальныя часы ў нармальных абставінах могуць і не актуалізавацца, аднак іншыя ўмовы паспрыяюць іх развіццю. Менавіта ў гэтым заключаецца папярэджанне Л. Фукса і праяўляецца яго гуманізм. Зло прымае ў чэшскага пісьменніка форму фашызму. Пісьменнік аналізуе псіхалогію чалавека, які апынуўся менавіта ў такіх грамадска-палітычных і гістарычных абставінах і цалкам змяніўся пад ціскам новай ідэалогіі, стаў паталагічнай, ненармальнай асобай.

¹ Фукс Л. Крэматор.

Літаратуразнаўца А. Зарыцкі зазначае: «Пісьменнік стварае гратэскна завостраны вобраз чалавека, псіхалогія якога фарміруецца пад уплывам фашысцкіх ідэй»¹.

Такім чынам, раман «Крэматар» можна аднесці да фантасмага-рычных раманаў, дзе вялікую ролю адыгрываюць гратэск, сімвалы, метафарычныя матывы. У творы назіраецца сінтэз рэалістычнага і ўмоўнага. Сімвалам зла становіцца вобраз галоўнага героя Карала Копферкінгеля.

Пытанні для самакантролю

1. Апішыце жыццёвы і творчы шлях Л. Фукса.
2. Раскрыйце антыфашысцкую тэму ў рамане Л. Фукса «Крэматар».
3. Выявіце кафкіянскія матывы ў творы (тэма страху і яго панавання ў грамадстве і душах людзей).
4. Раскрыйце ролю гратэску і сімвалаў у рамане Л. Фукса «Крэматар». Прывядзіце прыклады з тэксту.
5. Назавіце метафарычныя матывы ў рамане жахаў Л. Фукса «Крэматар» і апішыце іх спалучэнне з рэалістычнымі пластамі ў тэксце.
6. Ахарактарызуйце вобраз галоўнага героя Карала Копферкінгеля як сімвала зла. Патлумачце прычыны і наступствы яго дэградацыі як асобы.
7. Якую ролю выконвае тэма музыкі ў рамане?
8. Як у творы ўвасабляецца яўрэйская тэма?
9. Ахарактарызуйце псіхалагізм і формы яго праяўлення ў рамане Л. Фукса «Крэматар».

2.9. Гана Андранікава.

Тэма Другой сусветнай вайны

ў сучаснай чэшскай літаратуры

на прыкладзе рамана «Гук сонечнага гадзінніка»

Тэма Другой сусветнай вайны ў чэшскай літаратуры мае сваю адметную спецыфіку, што тлумачыцца гістарычнымі абставінамі, праз якія прайшоў гэты славянскі народ. Руская савецкая літаратуразнаўца Л. Будагова падкрэслівала, што «тэма Другой сусветнай вайны асабліва папулярная ў літаратурах славянскіх краін, якія больш

¹ *Зарицкий А. Н.* Герцогиня и кухарка Ладислава Фукса и некоторые особенности чешской условно-символической прозы // Роман в литературах стран Центральной и Юго-Восточной Европы. Киев, 1990. С. 58.

за іншых пацярпелі ад фашысцкага нашэсця»¹. Акрамя таго, даследчыца адзначала: «Тэма Другой сусветнай вайны эвалюцыянавала з цягам часу, ускладняючыся і ўзбагачаючыся ўсё новымі і новымі аспектамі. У сферу творчага і навуковага інтарэсу пісьменнікаў і літаратуразнаўцаў уваходзілі ўжо не толькі падзеі і ход вайны, барацьба з агрэсарам, тэмы акупацыі, Халакосту, канцлагераў і вызвалення. Усё больш увагі выклікаў і праціўнік, лёс і праблемы нямецкага насельніцтва, якое таксама пацярпела ад фашызму і вайны»².

Цікава, што зварот да падзей Другой сусветнай вайны не адышоў на перыферыю і ў сучаснай чэшскай літаратуры. Для ілюстрацыі гэтага тэзіса мы абралі вядомы раман Ганы Андранікавай «Гук сонечнага гадзінніка» (2001). У ім магістральнай стала тэма Халакосту і жахаў канцлагераў. Г. Андранікава будзе аповед у рэалістычным ключы, галоўная мастацкая адметнасць яе твора – выкарыстанне прыёму рэтраспекцыі, погляд на мінулае з сучаснасці і ўспаміны пра ваенныя падзеі нашчадкаў.

Савецкая літаратуразнаўца-славіст С. Шарлаімава заўважала: «Тэматыка і паэтыка чэшскага рамана пра Другую сусветную вайну на працягу больш чым пяцідзясяцігадовага перыяду, які мінуў з дня яе заканчэння, перажывалі вельмі рэзкія (з бурнымі сутыкненнямі) метамарфозы пад уплывам палітычных і ідэалагічных катаклізмаў і ўзнікнення новых эстэтычных тэндэнцый. Тым не менш правамерна адзначыць шэраг рыс, уласцівых большасці вельмі розных твораў, якія можна аднесці да гэтага жанру. Чэшскі раман пра гады вайны практычна не ўтрымлівае батальных сцэн, у ім мала гераізаваных вобразаў барацьбітоў-антыфашыстаў, ён, як правіла, засяроджаны на паказе жыцця звычайных людзей у нечалавечай атмасферы. Традыцыі чэшскага рамана Гашака пра Швейка прасочваюцца ў тым, што ў гэтых творах нярэдка прысутнічае гумар (Б. Грабал, Ё. Шкворацкі), які не зніжае іх антыфашысцкага пафасу і накалу»³.

¹ Будагова Л. Литературы западных и южных славян в годы Второй мировой войны. О некоторых новых подходах к проблеме // Опыт истории – опыт литературы. Вторая мировая война: Центральная и Юго-Восточная Европа : сб. ст. / Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения, Центр по изуч. соврем. лит. Центр. и Юго-Восточ. Европы. М., 2007. С. 5.

² Тамсама. С. 9.

³ Шерлаимова С. Метаморфозы тематики и поэтики чешского романа о Второй мировой войне // Опыт истории – опыт литературы. Вторая мировая война: Центральная и Юго-Восточная Европа. С. 167.

Сапраўды, прадстаўнікі чэшскай літаратуры ХХІ ст. (Г. Андранікава, Я. Топал і інш.) працягваюць традыцыі чэшскай ваеннай прозы другой паловы ХХ ст. Каб прадэманстраваць прыведзенае вышэй меркаванне, звернемся да аналізу рамана Г. Андранікавай «Гук сонечнага гадзінніка» і выяўлення яго праблемна-тэматычнага і мастацкага поля.

«Гук сонечнага гадзінніка» – дэбютны раман Г. Андранікавай, які тым не менш быў адзначаны прэстыжнымі літаратурнымі прэміямі – Кніжнага клуба як найлепшай кнізе года і прэміяй «Магнэзія Літэра» як адкрыццю года. Прадмет асэнсавання ў творы шматпланавы – жыццё ў перадваеннай Індыі і Чэхаславакіі, у пратэктарате Чэхіі і Маравіі, а таксама ў пасляваеннай Канадзе. Акрамя таго, аўтар апісвае гісторыі жыцця і смерці герояў у нямецкіх канцлагерах і на палях бітвы Другой сусветнай вайны ў паўночнай Афрыцы.

Раману ўласціва белетрыстычнасць аповеду: нягледзячы на тое, што разглядаюцца значныя гістарычныя і грамадска-палітычныя падзеі ў многіх рэгіёнах свету, аповед будзецца вакол канкрэтных чалавечых лёсаў і гісторыі кахання. Сюжэт заснаваны на гісторыі сям’і Даніэля Кеплера і трагічнага кахання яго маці яўрэйкі Рахель і бацькі чэха Тамаша, які працаваў інжынерам-будаўніком на абытковых заводах Баці ў розных краінах. Даніэль, чэшскі эмігрант, ужо будучы дарослым чалавекам, выпадкова сустракае ў Канадзе зямлячку, Эн Вань (у мінулым жыцці Ганну Вайнштайн), якая прайшла разам з яго маці фашысцкія канцлагеры і стала сведкай яе смерці, пра акалічнасці якой Кеплер даведаецца праз многія дзесяцігоддзі. У пачатку твора пісьменніца зазначае: «Гэты раман – фікцыя. У ім выкарыстаны гістарычныя матэрыялы (архіўныя запісы, тагачасныя газеты і дакументы, успаміны сведкаў) і дзейнічаюць рэальныя асобы, мадыфікаваныя і пераплеценыя з асобамі фіктыўнымі»¹.

Ваенная тэма першапачаткова ўваходзіць ў твор праз гісторыю сям’і Тамаша, бацька якога быў салдадам яшчэ падчас Першай сусветнай вайны. Калі ў спісах зніклых без звестак з’явілася яго імя, маці Тамаша, якая мела хворае сэрца, заняджала і праз два тыдні памерла. Пазней Тамаш пачаў атрымліваць ад бацькі лісты са шпіталя ў Ціролі, якія пісьменніца змяшчае ў тканіне тэксту.

Увядзенне ў мастацкі тэкст вялікай колькасці лістоў і дзённікавых запісаў (тэкст у тэксце) дзеля стварэння эфекту дакументальнасці

¹ Андранікава Г. Гук сонечнага гадзінніка / пер. з чэш. В. Бяльковіч. Мінск, 2005. С. 6.

і рэалістычнасці – адметная рыса творчасці Г. Андранікавай. У выніку Тамаш «... з таго часу... трымаўся ў баку. Яго называлі дзіваком. Ён герметычна закрыў свой свет ад наваколля. І ад Бога»¹.

Далей ваенная тэматыка адлюстроўваецца праз падзеі Другой сусветнай – гета, канцлагеры, баі на поўначы Афрыкі, рэаліі пратэктарату Чэхіі і Маравіі. Існаванне ў тэрэзінскім гета апісваецца ад імя Эн Ваньё. Яна распавядае пра каханне да таленавітага піяніста яўрэя Гідэона Кляйна, у гонар якога яна стала пісаць вершы. «Цёмны тэрэзінскі склеп з забітымі порамі. Два акны, ніжэйшыя за ўзровень вуліцы, набітыя мяхамі з саломай, зацягнутыя чорнымі анучамі. Каб не прабіўся ніводзін голас, ніводная нота. Ніводзін тон. А ў цемры разлятаецца музыка. Пробліскі свечак скачуць па бязногім піяніна. Яно стаіць на старых абдзёртых скрынях з-пад невядома чаго, а музыка з ягоных нетраў гучыць як... каханне. Каханне ў выглядзе санаты Бетховена. Апасіяната. Твар, схілены над клавішамі, і павучыныя пальцы. Незямная з’ява. У кахання было яго аблічча. Істота з іншага свету. Музыка з іншага жыцця»².

Вершы гераіні пісьменніца таксама ўпісвае ў тэкст рамана. Лёс Эн знявечаны войнамі: яна прайшла праз нямецкія канцлагеры, яе муж-амерыканец удзельнічаў у вайне, яе сын прайшоў праз В’етнам. Мужу Эн, Піту, адводзяцца асобныя главы рамана, у прыватнасці глава «Вялікая чырвоная адзінка» – менавіта так называлася славутая пехотная дывізія амерыканскай арміі. Піт быў паранены фашыстамі і ляжаў у шпіталі. Г. Андранікава перадае плынь свядомасці героя, вялікія пасажы яго ўнутраных маналогаў, думкі пра сябе і іншых людзей, а таксама пра вайну, фашыстаў, Сталінград, другі фронт, амерыканскі поўдзень, шпіталь, Паўночную Афрыку, Алжыр, дзе амерыканцы бараніліся ад фашыстаў разам з французамі, пра смерці ў шпіталі і ампутацыю ног. У кнізе многа натуралістычных апісанняў. Піт вядзе дзённік, запісы з якога пра падзеі 1942–1944 гг. аўтар робіць часткай мастацкай прасторы рамана.

Другая сусветная вайна падаецца ў рамане праз успрыманне Тамаша Кеплера. Напад А. Гітлера на Польшчу не дазваляе сям’і адправіцца ў Аргенціну на будоўлю новых абутковых заводаў Баці. Адразу ўводзіцца тэма Халакосту і пераследу яўрэяў: Даніэль як сын яўрэйкі вымушаны застацца дома і не наведваць школу. Ён чытае

¹ Андранікава Г. Гук сонечнага гадзінніка. С. 35.

² Тамсама. С. 61.

ўлёткі пра тое, што яўрэі – ворагі чалавецтва, на што бацька яму тлумачыць: «...найвялікшы вораг людзей – іх уласная абмежаванасць. Іх страх. Страх адрознасці, страх перад іншай культурай, перад нечым, чаго яны не ведаюць. Сімвалам іхняга страху становяцца сімвалы іншай культуры. Турбан сікхаў, павязка індзейцаў, мусульманскія хусткі, што заўгодна, што не з’яўляецца часткай свету, які яны ведаюць. Найвялікшы вораг такіх людзей – іх уласная дурнота»¹. Дарэчы, ваенная тэма ў рамане цесна пераплятаецца з тэмай мультыкультуралізму.

Яшчэ адна мастацкая адметнасць твора – дакументалізм, паколькі пісьменніца, распавядаючы пра падзеі вайны і пераслед яўрэяў у Чэхаславакіі, актыўна выкарыстоўвае ўрыўкі з газет, часопісаў, улётак і іншых аўтэнтчных крыніц. Яны ўводзяцца ў тэкст драбнейшым шрыфтам як цытаты. Іх чытаюць Тамаш, Рахель і іншыя персанажы. Тэматычна яны тычацца пераважна антыяўрэйскіх законаў і тагачаснага палітычнага жыцця на тэрыторыі пратэктарату Чэхіі і Маравіі.

Вельмі падрабязна ў рамане распавядаецца пра функцыянаванне яўрэйскага гета Тэрэзіна, куды трапляе галоўная гераіня, маці Даніэля і жонка Тамаша Рахель. Яна неяк заўважае, што Ф. Кафка прадбачыў гэтыя падзеі, пра што сведчыць яго раман «Працэс». Аўтар апісвае тэрэзінскі крэматорый і разам з тым – размовы вязняў пра п’есы А. Чэхава, музыку, анархісцкіх бунтаўшчыкоў, рускі рэалізм. Размовы пра мастацтва для інтэлігентных жыхароў Тэрэзіна былі той спатоляй, якая дазваляла ім трымацца: «Тэрэзінская культура захапіла Рахель. Яна не шкадавала сябе. Чытала лекцыі пра фінікійцаў, грэкаў, персаў. Яна мела адну ці дзве лекцыі на тыдзень... Да ўсіх яна крапатліва рыхтавалася»².

Адзін з герояў – адэпт пражскага авангарду Г. Шорш, які да вайны працаваў у Нацыянальным тэатры, – паставіў у Тэрэзіне спектакль «Жаніцьба» паводле М. Гогаля. «Адшліфаваная да дасканаласці. Яго мастацкае дзіця. Бязлітасная сатыра, архетыпы дурноты і эгаізму. Пастаноўка “Жаніцьбы” была цудам свету. Сцэна са старых ануч, кардону, парасонаў, мяшкоў, скрынь і дошак. Касцюмы з прасцін, у якія звычайна загортвалі мерцвякоў... Ягонае пастаноўка была жорсткай і бязлітаснай. Дэфармацыі пад лупай, раздзьмутыя да пачварных памераў. Гэта выклікала шок і агіду»³.

¹ Андранікава Г. Гук сонечнага гадзінніка. С. 137.

² Тамсама. С. 156.

³ Тамсама. С. 158.

Успрыманне вайны Г. Андранікава перадае праз думкі Тамаша пра тое, што свет перакуліўся дагары нагамі, але многія людзі хутка навучыліся хадзіць на руках і сталі рабіць выгляд, што гэта нармальна. Часткай мастацкай прасторы становяцца снабчанні Тамаша і яго ўнутраныя маналогі, якія таксама вылучаюцца курсівам і іншым шрыфтам, выбіваючыся з агульнай тэкставай плыні.

Пасля надзвычай падрабязнага і натуралістычнага апісання рэалій Тэрэзіна Г. Андранікава пераносіць сваіх герояў, Эн і Рахель, у канцлагер Асвенцым. «Асвенцым быў іншай планетай. Іншай галактыкай. Без жыцця, без людзей. Люты голад і пранізлівы мароз. Чалавечая годнасць на каленях. Гонар на пласе – як галава Марыі Сцюарт. Кожны клоп, кожная вош мела большы шанец на выжыванне, чым мы»¹. Так жа падрабязна, як і Тэрэзін, што быў брамай Асвенцыма, пісьменніца падае жажлівае існаванне ў Асвенцыме, знясільваючую бессэнсоўную работу па пераносцы валуноў, агідны турнэпсавы суп, падперчаны чарвякамі, фенольныя ін'екцыі ў сэрца, каб невылечныя вязні не ад'ядалі з бохана гаспадароў, невыносныя пакуты і блізкасць смерці: «...не было часу думаць пра смерць. Барацьба за само жыццё адбірала ў нас зашмат энэргіі, мы вырашалі важнейшыя праблемы. Дзе ўзяць шаль на зіму, як дастаць яшчэ адну порцыю супу, як пазбегнуць удараў, як не паваліцца ад знясілення, як пазбавіцца вошай»². Эн зазначае, што быць інтэлігентам у Асвенцыме – смяротная камбінацыя. Выжываць ёй дапамагала вера ў Бога, у той час, як Рахель жахі канцлагера ўмацоўвалі ў перакананні, што Бога няма. І хаця яна спрабавала яго шукаць і тут, праз пару дзён пасля прыезду ў канцлагер, Рахель прамовіла: «Чалавек – гэта не казачная птушка Фенікс, Анечка. Гэтыя памерлыя з попелу не ўстануць! Хіба што толькі твой пракляты Бог вылезе нарэшце з якой засранай нары і зробіць чуд!»³ Такім чынам, у раман уваходзіць тэма пошукаў Бога і адначасова богаборчая тэма, цесна пераплецёная з ваеннай. Потым Рахель аказваецца ў Гамбургу на працы і дажывае да канца вайны. Па дарозе, цяжка хвора на сухоты, яна выходзіць з цягніка ў палях і не вяртаецца. Тамаш і Даніэль яе не дачакаліся. Сучасны чэшскі даследчык Л. Павера зазначаў, што ў літаратуры пра вайну і непасрэдна пра Другую сусветную

¹ Андранікава Г. Гук сонечнага гадзінніка. С. 190.

² Тамсама. С. 191.

³ Тамсама. С. 195.

«...асобую лінію эпікі ўяўляюць аўтары, якія займаюцца псіхалогіяй крызісных перыядаў»¹. Гэта сцверджанне можна поўнасьцю суаднесці з аналізуемым раманам Г. Андранікавай.

Такім чынам, ваенная тэма ў рамане «Гук сонечнага гадзінніка» выяўляецца праз рэалістычны апавед, у якім адсутнічае лінейны сюжэт, мінулае і сучаснае чаргуюцца і цесна пераплятаюцца. Значную ролю ў мастацкай пабудове тэксту адыгрывае рэтраспекцыя, унутраныя маналогі герояў, снабчання, успаміны, прыём «тэкст у тэксце» – устаўка дзённікавых запісаў, дакументальных крыніц (тагачасных газетных артыкулаў, часопісаў, улётак), вершаў персанажаў, лістоў, запісак і г. д. Пісьменніца згадвае не толькі Другую сусветную вайну (хаця яна займае большую частку рамана), але і Першую. Ваенная тэма пераплятаецца з тэмамі мастацтва, мультыкультуралізму, пошукаў альбо адмаўлення Бога. Асноўная ўвага пісьменніцы сканцэнтравана на апісанні трагічнага існавання і пакут яўрэйскага насельніцтва чэшскіх зямель. Асвятленне тэмы Халакосту – ідэйнае і праблемнае ядро твора, што сведчыць аб працягу Г. Андранікавай адной з дамінантных ліній ваеннай прозы чэшскай літаратуры другой паловы XX ст.

Вызначаючы асноўныя адметнасці сучаснага чэшскага рамана пра Другую сусветную вайну, мы лічым неабходным прывесці наступнае меркаванне даследчыцы чэшскай літаратуры С. Шарлаімавай: «Чэшскі раман пра Другую сусветную вайну – раман бясспрэчна антываенны, ён, як і раман Гашака, адмаўляе вайну ўвогуле, аддаляе яе бессэнсоўнасць і варожасць простым людзям па любы бок фронту»².

Пытанні для самакантролю

1. Ахарактарызуйце раман Г. Андранікавай «Гук сонечнага гадзінніка» ў рэчышчы антываеннай тэматыкі.

2. Раскрыйце тэму Халакосту ў рамане (апісанне трагічнага існавання і пакут яўрэйскага насельніцтва чэшскіх земляў падчас Другой сусветнай вайны, жахлівых бесчалавечных умоў у канцлагерах і інш.).

3. У чым заключаецца значэнне адлюстравання падзей Першай і Другой сусветных войнаў у рамане Г. Андранікавай «Гук сонечнага гадзінніка»?

¹ Павера Л. Вторая мировая война как особый период в развитии жанров чешской литературы // Опыт истории – опыт литературы. Вторая мировая война: Центральная и Юго-Восточная Европа. С. 178.

² Шерлаимова С. Метаморфозы тематики и поэтики чешского романа о Второй мировой войне. С. 168.

4. Патлумачце ролю і месца рэтраспекцыі і ўнутраных маналогаў у мастацкай плыні рамана.

5. Апішыце дакументалізм як жанравую асаблівасць рамана (дзённіковыя запісы, вершы, лісты, запіскі, дакументальныя крыніцы).

6. У чым спецыфіка хранатопу рамана Г. Андранікавай «Гук сонечнага гадзінніка»?

7. Як тэма мастацтва ў рамане звязана з ваеннай тэмай?

8. Ахарактарызуйце сістэму вобразаў у рамане, надаючы асаблівую ўвагу вобразам Тамаша і Рахелі.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

Вучэбная і навуковая літаратура

Булацкая, Н. А. Славянские литературы: классика и современность (болгарская, польская, сербская, чешская) : учеб.-метод. пособие / Н. А. Булацкая. – 2-е изд., перераб. и доп. – Минск : БГУКИ, 2015. – URL: <https://e.lanbook.com/book/176056> (дата обращения: 18.01.2023).

История литератур западных и южных славян : в 3 т. / Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения и балканистики ; редкол.: Л. Н. Будагова [и др.]. – М. : ИНДРИК, 1997–2001. – Т. 2 : Формирование и развитие литератур Нового времени: Вторая половина XVIII века – 80-е годы XIX века. – 1997. – 671 с. ; Т. 3 : Литература конца XIX – первой половины XX века (1890-е годы – 1945 год). – 2001. – 992 с.

Итоги литературного развития в XX веке в проблемно-типологическом освещении: Центральная и Юго-Восточная Европа / Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения ; редкол.: Ю. В. Богданов, Г. Я. Ильина, С. А. Шерлаимова. – М. : ИНДРИК, 2006. – URL: [2006_Itoqi_literaturnogo_razvitija.pdf](#) (дата обращения: 18.08.2025).

Кузнецова, Р. Р. Новые явления в литературе европейских социалистических стран: История чешской литературы : учебник / Р. Р. Кузнецова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 342 с.

Новые явления в литературе европейских социалистических стран. Художественная проза начала 70-х годов / Акад. наук СССР, Ин-т славяноведения и балканистики ; редкол.: Д. Ф. Марков, В. А. Хорев, С. А. Шерлаимова, В. Г. Одинокоев. – М. : Наука, 1976. – 340 с.

Опыт истории – опыт литературы. Вторая мировая война: Центральная Юго-Восточная Европа : сб. ст. / Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения, Центр по изуч. соврем. лит. Центр. и Юго-Восточ. Европы. – М. : Наука, 2007. – 312 с.

Проблемы развития литератур европейских социалистических стран после 1945 года / Акад. наук СССР, Ин-т славяноведения и балканистики ; Акад. наук ГДР, Центр. ин-т истории лит. ; редкол.: Ю. Богданов, И. Мюнц-Кёнен, Х. Ольшовский [и др.]. – М. : Наука, 1985. – 399 с.

Чехия и Словакия в XX веке = Czech Lands and Slovakia in the 20th century : Czech Lands and Slovakia in the 20th century : очерки истории : монография : в 2 кн. / Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения. – М. : Наука, 2005. – (XX век в документах и исследованиях).

Шерлаимова, С. А. Утверждение реального гуманизма: Роман в современных литературах европейских социалистических стран / С. А. Шерлаимова. – М. : Знание, 1980. – 44 с.

Шерлаимова, С. А. Чешский роман в свободном полете / С. А. Шерлаимова // Вопросы литературы. – 2005. – № 1. – С. 22–64.

Čeští spisovatele 20 století: Slovníková příručka / za red. M. Blahynky. – Praha : Československý spisovatel, 1985. – 830 s.

Dějiny české literatury od začátku k dnešku / J. Vlček [a další]. – Praha : Jednota českých filologův, 1998.

Holý, J. Česká literatura po roce 1945 / J. Holý // Lexikon české literatury / J. Lehár, A. Stich, J. Janáčková, J. Holý. – Praha : Lidové noviny, 1985–2008.

Palevka, I., Pospíšil, J. Slovník epoch, směrů, skupin a manifestu / I. Palevka, J. Pospíšil. – Brno : Georgetown, 1993. – 290 s.

Panorama české literatury: literární dějiny od počátků do současnosti / za red. E. Petrů. – Olomouc : Rubico, 1994. – 547 s.

Slovník českých spisovatelů / za red. V. Menclová. – Praha : Libri, 2000. – 743 s.

Šťastný, R. Čeští spisovatelé deseti století. Slovník českých spisovatelů od nejstarších dob do počátku 20 století / R. Šťastný. – Vyd. 2., dop. a přeprac. – Praha : HQ Kontakt, 2001. – 503 s.

Trávníček, J., Holý, J. Lexikon teorie literatury a kultury: koncepce/osobnosti / základní pojmy / J. Trávníček, J. Holý. – Brno : Host, 2006. – 912 s.

Інтернэт-рэсурсы

Největší on-line knihovna v ČR : webová stránka. – URL: <http://ld.johannesville.net>.

Biografie českých spisovatelů : webová stránka. – URL: <http://svet-literatury.wz.cz>.

Český jazyk. Studentský underground : webová stránka. – URL: <http://www.cesky-jazyk.cz/zivotopisy>.

Portál české literatury : webová stránka. – URL: https://www.rexter.cz/rubriky/zajimavosti/seznam-antikvariatu-v-ceske-republice_243.html.

ЗМЕСТ

УВОДЗІНЫ	3
1. ВАЕННАЯ ПРАБЛЕМАТЫКА Ў ЧЭШСКОЙ ЛІТАРАТУРЫ ДРУГОЙ ПАЛОВОЙ XX СТ.: ГІСТАРЫЧНЫ АСПЕКТ, АСНОЎНЫЯ ТЭНДЭНЦЫІ, ЗНАКАВЫЯ ПОСТАЦІ	4
2. ТВОРЧЫЯ ІНДЫВІДУАЛЬНАСЦІ ЧЭШСКИХ ПІСЬМЕННІКАЎ – СТВАРАЛЬНІКАЎ ВАЕННАЙ ПРОЗЫ	13
2.1. Норберт Фрыд. Мастацкія падыходы да адлюстравання тэмы канцлагераў у рамане «Картатэка жывых»	13
2.2. Іржы Вэйл. Тэма акупацыі ў творчасці пісьменніка	19
2.3. Арнашт Лусціг	25
2.3.1. Халакост у жыцці і творчасці пісьменніка	25
2.3.2. Ідэйна-стылёвыя дамінанты мастацкага свету пісьменніка	33
2.4. Карэл Птачнік. Мастацкія адметнасці рамана «Год нараджэння 1921» у кантэксце «другой хвалі» чэшскай ваеннай прозы	47
2.5. Ёзаф Шкворацкі. Наватарства рамана «Маладушныя» ў чэшскай прозе	56
2.6. Багуміл Грабал	64
2.6.1. Тэма вайны ў аповесці «Цягнікі спецыяльнага прызначэння»	64
2.6.2. Ваенна-гістарычная тэма ў рамане «Я абслугоўваў англійскага караля»	71
2.7. Ян Атчанапак	75
2.7.1. Асэнсаванне вайны як агульначалавечай трагедыі ў аповесці «Рамза, Джульета і цемра»	75
2.7.2. Пакаленне 1924 г. і гісторыя чэшскага пратэктарату праз прызму міфа пра Арфея ў рамане «Кульгавы Арфей»	79
2.8. Ладзіслаў Фукс	87
2.8.1. Праблематыка і паэтыка рамана «Варыяцыі для цёмнай струны»	87
2.8.2. Антыфашысцкая тэма ў рамане жахаў «Крэматыр»	95
2.9. Гана Андранікава. Тэма Другой сусветнай вайны ў сучаснай чэшскай літаратуры на прыкладзе рамана «Гук сонечнага гадзінніка»	101
СПІС ЛІТАРАТУРЫ	109
Вучэбная і навуковая літаратура	109
Інтэрнэт-рэсурсы	110

Вучэбнае выданне

Вострыкава Алена Уладзіміраўна

**ТЭМА ДРУГОЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ
Ў ЧЭШСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ
XX СТАГОДДЗЯ**

Дапаможнік

Рэдактар *Ж. В. Запартыка*
Мастак вокладкі *А. А. Рабкевіч*
Тэхнічны рэдактар *В. П. Явуз*
Камп'ютарная вёрстка *І. В. Махнач*
Карэктар *А. Г. Панчанкаў*

Падпісана да друку 10.11.2025. Фармат 60×84/16. Папера афсетная.
Друк лічбавы. Ум. друк. арк. 6,51. Ул.-выд. арк. 7,16.
Тыраж 75 экз. Заказ 248.

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/270 ад 03.04.2014.
Пр. Незалежнасці, 4, 220030, Мінск.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства
«Інфармацыйна-вылічальны цэнтр
Міністэрства фінансаў Рэспублікі Беларусь».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/41 ад 29.01.2014.
Вул. Кальварыйская, д. 17, п. 201А, 220004, Мінск.